

1897 Yılında Lord Warkworth'un Anadolu Seyahati

The Anatolian Travel of Lord Warkworth in 1897

Sabit Genç

Dr., Amasya Sosyal Bilimler Lisesi, Amasya, Türkiye

ÖZET

Anadolu coğrafyası tarihi süreç içerisinde farklı dönemlerde gerek yerli gerekse yabancı çok sayıda seyyahın gezi güzergâhlarında yer almıştır. Bu seyyahlar gezdikleri dönemde Anadolu'da gördükleri yerleri, şahit oldukları olayları, ve hatta mutfak kültürüne kadar pek çok konuda günümüz araştırmacıları için geçmiş döneme ışık tutabilecek notlar tutmuşlardır. Seyyahların notları geçtikleri dönem Anadolu'sunun idari, demografik, siyasi, dini yapısı yanında iklimi, bitki örtüsü, folklorü, mutfak kültürü hakkında kıymetli bilgiler ihtiva etmektedir. Anadolu'yu gezen seyyahlardan biri de İngiliz Lord Warkworth'dur. Lord, birincisi 1897 diğeri de 1899 olmak üzere farklı rotalarda iki defa Anadolu turu yapmıştır. Lord'un 1897 yılındaki Anadolu seyahatinde tutmuş olduğu notlar 19. yüzyıl sonları Anadolu tarihi ve coğrafyası açısından önemli veriler içermektedir. Bu çalışmada bir yandan Lord'un seyahat notları takip edilerek 19. yüzyıl sonlarında Anadolu'nun belirli bir coğrafyasında da olsa tarihi bir kesitine ışık tutmak, diğer taraftan da Lord Warkworth örneğinden hareketle seyyahların notlarının tarihi çalışmalara katkısını ortaya koymak amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Lord Warkworth, Seyyah, Anadolu, Osmanlı İmparatorluğu

ABSTRACT

Anatolian geography has taken part in the travel routes of many local and foreign travelers in different periods in the historical process. These travelers kept notes about the places they saw in Anatolia, the events they witnessed, and even the cuisine culture, which could shed light on the past period for today's researchers. The notes of the travelers contain valuable information about the climate, vegetation, folklore and culinary culture, as well as the administrative, demographic, political and religious structure of Anatolia. One of the travelers who visited Anatolia is the English Lord Warkworth. Lord made two tours of Anatolia on different routes, the first in 1897 and the other in 1899. The notes that the Lord kept on her Anatolian trip in 1897 contain important data in terms of Anatolian history and geography at the end of the 19th century. In this study, it is aimed to shed light on a historical section of Anatolia, albeit in a certain geography, by following Lord's travel notes on the one hand, and to reveal the contribution of travelers' notes to historical studies, on the other hand, with the example of Lord Warkworth.

Keywords: Lord Warkworth, Traveler, Anatolia, Ottoman Empire

1. GİRİŞ

19. yüzyılın sonları Anadolu tarihinde 18. yüzyıl başlarından itibaren devam eden reform çabalarına rağmen Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküş sürecine sahne olmuştur. Bu dönemde Osmanlı topraklarında emperyalistlerin siyasi, ekonomik ve askeri baskıları zirveye ulaşmış, ülke bütünlüğünü ve kamu güvenliğini sarsan ayrılıkçı etnik hareketler ivme kazanmıştır. İmparatorluğun çöküş sürecinin doğal sonucu olarak siyasi, askeri, sosyal, ekonomik ve demografik anlamda ciddi gelişmeler yaşanmıştır. Farklı boyutlarıyla Anadolu'nun tarihi üzerine çalışanlar için 19. yüzyıl sonları, konu ve kaynak bakımından belki de en az sıkıntı yaşanacak dönemlerin başında gelmektedir. Fakat genel siyasi, sosyal, ekonomik gelişmeler dışında pek bilgi sahibi olmasak ta her köy, kasaba, şehir hatta bir yolun, menzil noktasının bize anlatabileceği, günümüzde insanların ilgisini çekebilecek hikâyeleri vardır. Bu hikâyeler hakkında resmi kaynaklarda yeterli bilgi bulunmasa da en azından bir kısmı ile ilgili olarak daha önce buraları gezmiş seyyahların kayıtlarında bulunabilir. Anadolu, Asya-Avrupa arasında geçiş rotası, Asya-Avrupa ve Afrika kıtalarının kesişim noktasında olması, antik ticaret yollarının güzergâhında bulunması nedeniyle tarih boyunca siyasi ajan, konsolos, doğa bilimci, arkeolog, tarihçi, coğrafyacı, jeolog ve misyoner gibi farklı mesleklerden seyyahların gezi güzergâhında yer almıştır¹. Bu seyyahların kayıtları dönemin diğer kaynakları ile karşılaştırılarak verilerin doğruluğu, seyyahın da özellikleri ve dönemin olayları ve yaygın söylemleri tahlil edildiğinde dikkatli kullanıldığı takdirde geçtikleri dönem Anadolu tarihine ışık tutabilecek değerli veriler ihtiva etmektedir (Yılmaz 2013: 606). Anadolu'da seyahat eden bu kişiler, güzergâhlarında gördükleri idari, demografik, dini, coğrafi, sıhhi gelişmeler yanında şehir ve kasabalardaki mimari özellikleri, halkın örf ve adetlerini, yaşam tarzlarını düzenli bir biçimde

¹ Bu seyyahlardan bazıları ve eserleri şunlardır: Herodotos (2006). Halikarnasosolu Herodotos Tarihi Ya da Her Biri Bir Musa Adını Taşıyan Dokuz Kitabı, (Çev. Müntekim Ökmen), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul. / Pliny (1847-48). Natural History, Philemon Holland (Translator), Vol.I, Printed by George Barclay. / Strabon (2000). Antik Anadolu Coğrafyası (Geographiaka: XII, XIII, XIV), (Çev. Adnan Pekman), Arkeoloji ve Sanat yayınları, İstanbul. / İbn-i Batuta (1970).İbn-i Batuta Seyahatnamesinden Seçmeler, (Hazırlayan İsmet Parmaksızoğlu), Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları. / Hans, Drernschwam (1992). İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü (Çev. Yaşar Önen). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları. / Evliya Çelebi (1986). Seyahatname 10 Cilt. İstanbul: Üç dal Neşriyat. / Sestini, Dominic (1786). Viaggio Da Constantinopoli A Bassora. İn Yverdun: ? / Mirza Ebu Taleb Han (1814). Travels of Mirza Ebu Taleb Han, C.III, London: Longman, Hirst, Rees ve Orme. /Sir Ouseley, William (1823). Travels İn Various Countries Of The East; More Particular Persia. Vol. III, London Published by Rodwell and Martin. / Cuinet, Vital (1892). La Turquie D' Asie, Volume I, Imprimerie Burdin, Paris. / Texier, C. (2002). Küçük Asya Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi, C. III, (Çev. Ali Suat), Enformasyon ve Dökümantasyon Hizmetleri Vakfı, Ankara. / Natanyan, Boğos (2008). Sivas 1877, Çev. Silvert Malhasyan. İstanbul: Bir Zamanlar Yayıncılık. / White, E.George (1918). Charles Chapin Tracy, Missionary, Philanthropist, Boston: Educator, Pilgirm Press.

yazarak Anadolu taşrasının folklorik, coğrafi, tarihi özelliklerinin aydınlatılması için paha biçilmez bilgiler sunmaktadır.

Tuttuğu seyahat notlarıyla Anadolu'nun tarihi kesitine ışık tutan seyyahlardan biri de Lord Warkworth olarak bilinen Henry Algernon George Percy'dir. Lord, birincisi 1897 ikincisi ise 1899 yıllarında olmak üzere iki defa Anadolu'yu gezmiştir. Birinci gezisine İstanbul'dan başlayan Lord, Eskişehir- Samsun- Trabzon- Erzurum- Ecmiyazin- Van- Hakkâri- Musul- Mardin- Diyarbakır- Urfa- Halep ve İskenderun rotasını izlemiştir (Warkworth 1898: 1-265). İkinci seyahatinde ise İstanbul- Eskişehir- Konya- Niğde- Nevşehir- Kayseri- Maraş- Adıyaman- Muş- Bitlis- Van- Hakkâri- Musul ve Bağdat güzergâhını takip etmiştir. Gezileriyle ilgili kayıtlarında dikkatli bir gözlemci olarak güzergâhındaki şehir, kasaba ve köyler, menzil noktaları, evlerin mimarisi, tarihi mekânlar, idarecilerle ilgili değerlendirmeler, etnik yapı, gelenekler, inançlar, giyim, iklim, bitki örtüsü, yolların durumu gibi konularda ayrıntılı bilgiler vermektedir.

Bu çalışmada İngiliz politikacı, diplomat ve seyyah Lord Warkworth'un 1897 yılında İstanbul'da başlayan ve yukarıda zikredilen güzergâhı izleyerek Rodos üzerinden ülkesine döndüğü seyahatinin İstanbul-İskenderun arasındaki kısmı ele alınmıştır. Çalışma sayesinde hem Lord Warkworth ve çalışmaları tanıtılmaya hem de 1897 yılı seyahat notlarından oluşan *Notes from a Diary in Asiatic Turkey* adlı eserinden yararlanarak 1897 Anadolu'sunun tarihi kesitine ışık tutulmaya gayret edilmiştir. Lord, zikredilen güzergâh boyunca gördüklerini ayrıntılarıyla kaydetmiş, anlatımlarını desteklemek amacıyla bizzat kendi çektiği fotoğraflara da yer vererek dönemin gelişmelerini objektif bir yaklaşımla bize aktarmaya gayret etmiştir. Anlatımı esnasında tarihlendirme konusunda yeterince titiz davranmamış ise de yeri geldiğinde ayrıntılara girerek ele aldığı konuları detaylı şekilde aktarmaya, okuyucuyu bilgilendirmeye çaba sarf etmiştir. Burada önce Lord'un hayatı ve eserleri hakkında kısa bilgi verilecek devamında Lord'un gezi notları takip edilecektir.

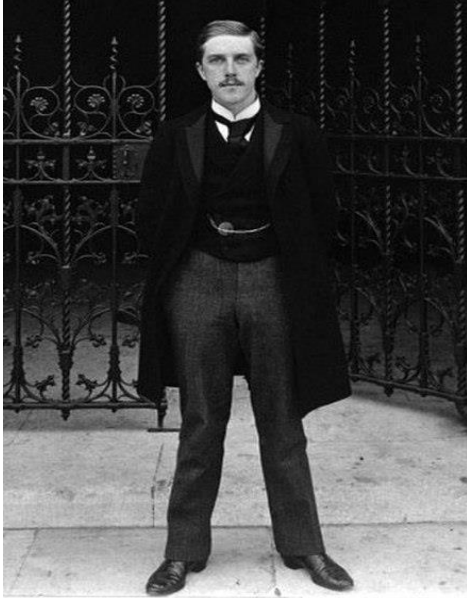
2. LORD WARKWORTH'UN HAYATI

İngiliz politikacı, diplomat, arkeolog ve seyyah Lord Warkworth -Henry Algernon George Percy-, soylu bir İngiliz ailesi olan 7. Nordumberland² Dükü'nün en büyük oğlu olup 21 Ocak 1871 yılında doğmuş, 30 Aralık 1909 tarihinde 38 yaşında iken vefat etmiştir (Tuzcu 2013: 595). 1892 yılında Oxford Üniversitesi'nden mezun olduktan sonra, Muhafazakâr Parti'ye katılmış, 1895 yılında yapılan seçimlerde de aynı partiden milletvekili olmuştur. 1902'de Hindistan parlamentosu devlet sekreterliğine, 1903 yılında da Lodra'da İngiltere dışişleri bakanı sekreterliğine atanmıştır (Tuzcu 2013: 595). Anadolu'yu yakından tanımak amacıyla iki defa Anadolu turuna çıkmıştır. İlk seyahati 1897 yılında gerçekleşmiş, bu seyahatte İstanbul'dan başlayarak iç Anadolu, Karadeniz, doğu ve güneydoğu Anadolu bölgeleriyle kuzey Irak, Suriye ve Lübnan'ı dolaşmış buradan Rodos'a geçerek aynı yıl ülkesine dönmüştür (Warkworth 1898: 1-265). Bu seyahatine ait anılarını *Notes from a Diary in Asiatic Turkey* adıyla kitap haline getirmiştir. İkinci seyahati 1899 yılında yapılmıştır. Bu seyahatte yine İstanbul'dan başlayarak iç Anadolu, doğu ve güneydoğu Anadolu bölgelerini dolaştıktan sonra Irak'a geçmiş Bağdat üzerinden ülkesine dönmüştür (Percy 1901: 1-328). Bu seyahatine ait anılarını ise 1901 yılında *Highlands of Asiatic Turkey* ismiyle kitaplaştırmıştır. 1904-1907 yıllarında İngiltere'nin Rusya ile yakınlaşmasına karşı tavrı aldığı için Osmanlı sempatisini olmakla suçlanmıştır. Gelecekte Muhafazakâr Parti'nin başkanı olması beklenen Lord, 38 yaşında iken resmi açıklamaya göre gribal bir enfeksiyon, söylentiye göre ise cinayet sonucu ölmüştür (Tuzcu 2013: 596).

3. LORD WARKWORTH'UN ESERLERİ

Lord bu kısa hayatında özellikle Türkiye'nin 19. yüzyıl sonları, 20. yüzyıl başlarındaki tarihine ışık tutan iki önemli eser sığdırmayı başarmıştır. Bunlardan birincisi: *Notes from a Diary in Asiatic Turkey*'dir. Lord'un 1897 yılında Asya Türkiyesi'nde yaptığı seyahat notlarının derlenmesiyle ortaya çıkmış bir eserdir.

² Northumberland, İngiltere-İskoçya sınırlarında yer almaktadır. Tarihte İngiltere ve İskoçya arasında çok sayıda çatışmaya şahit olmuştur. 1237 yılından itibaren İngiltere egemenliğine girmiştir. 2009 itibaren yerel idare olarak idare edilen bir yerel idare birimidir. İngiltere'de nüfus yoğunluğu en düşük kontluktur. Arazisi günümüzde milli parktır.

Resim-1-Lord Warkworth³

Çalışmanın da konusu olan bu eserde yazar 1897 başlarında Anadolu'yu gezmek amacıyla İstanbul'dan başlayan ve İskenderun'a ulaşan daha önce de zikredilen rotada yaptığı gezinin ayrıntılarını verir. Çalışmanın ilk baskısı 1898 yılında Edward Arnold Publisher to India Office tarafından Londra'da yapılmıştır. 11 bölümden meydana gelen eser uzun bir önsöz ile başlar. XVI+265 sayfa olan eserin bölümleri içinde anlatımı desteklemek amacıyla -birisi kitap kapağında olmak üzere- 31 resim ve kitap sonuna da gezi güzergâhını gösteren bir harita ilave edilmiştir (Warkworth 1898: I-242). Resimler verilirken numara verilmemiş sadece neyin resmi olduğuna dair altına açıklama eklenmiştir. Ulaşılması zor bölgelerde yapılmış ilgi çekici bir yolculuğun ciddi ve ılımlı açıklamalarını ihtiva eden bu kitap çok içten bir övgüyü hak ediyor (Notes from a Diary in Asiatic Turkey 1999: 557). Lord'un ikinci çalışması ise yine seyahat notlarından oluşan *Highlands Of Asiatic Turkey'dir*. Lord'un 1899 yılında Osmanlı Anadolu'sunda yaptığı seyahat notlarından meydana gelmiştir. Seyyah bu seyahatine 1899 yılında yukarıda bahsi geçen İstanbul-Bağdat güzergâhını izlemiştir (Percy 1901: 1-328). Eserin ilk baskısı 1901 yılında Edward Arnold Publisher to India Office tarafından Londra'da yapılmıştır. Fakat bu sefer yazar eserini Lord Warkworth yerine Early Percy ismiyle yayınlamıştır. Çalışma 338 sayfa ve 16 bölümden ibarettir. Bölümlerin sonuna 329-331 sayfalar arasında Keldani reisi ve piskoposu tarafından verilen belgelerin tercümesini ihtiva eden ekler, ekleri takiben 332. sayfada seyahat güzergâh haritası, 333-338 sayfalar arası bir indeks, ile yeniden sayfa numarası verilerek 31 sayfalık kaynakça ve yayınevinin kitaplarının tanıtıldığı ek bölüm ilave edilmiştir. Bölümlerdeki anlatımı güçlendirmek amacıyla 39 adet resim ve bir harita kullanılmıştır (Percy 1901: 47-332). Bu resimlere her hangi bir numara verilmeden sadece altına neyin resmi olduğunu belirten ifadeler eklenerek kullanılmıştır.

4. LORD WARKWORTH'UN ANADOLU SEYAHATI

4.1. İstanbul-Ankara Seyahati

Lord Warkworth, 1897 yılında Anadolu'da doğu vilayetlerine seyahat için yazılı bir onay almak üzere başvurur. Ancak Osmanlı hükümeti son dönemlerde doğu vilayetlerinde yaşanan huzursuzluklarda İngiltere'nin rolü olduğuna yönelik artan şüpheleri nedeniyle onayı vermez. Buna rağmen yazar İstanbul'a gelir. İzin alamamasına karşılık Haydarpaşa Garı'ndan trenle Ankara'ya hareket eder (Warkworth 1898: 6). Yolda önce içinde tepelerin yamaçlarına kurulmuş küçük köylerin yer aldığı ormanlık alanlardan sonrada alaca renkli bir çöl ovasından geçerek Eskişehir'e, oradan da düz bir ovada yaklaşık beş yüz fit⁴ yüksekliğinde ve üzerinde eski bir kale harabelerinin yer aldığı kayanın kenarında kurulmuş olan Ankara'ya⁵ ulaşır (Warkworth 1898: 7-8).

³ (https://stringfixer.com/tr/Henry_Percy,_Earl_Percy, 14/06/2022, 18:23'de ulaşıldı)

⁴ Feet, 30,48 cm'ye eşit İngiliz uzunluk ölçüsü birimidir.

⁵ Ankara 1882'de merkez liva yanında Çorum, Kayseri, Kozan, Yozgat ve Kırşehir livalarının bağlı olduğu bir vilayet merkezi idi (DS 1315: 427).

Resim-2: Ankara Kalesi'nin 1897 Yılındaki Halinden Bir Görünüm⁶

Şehrin dar dik sokaklarında içinde Avrupa kostümlü ve kırmızı fesli Türkler, samur tunikleri, mor pelerinleri ve uzun siyah şapkalarıyla Ermeniler, Çerkez, Tatar ve Rumeli göçmenlerin de yer aldığı çok farklı etnik unsurlardan türlere rastlar (Warkworth 1898: 8-9). Ankara, tiftik keçileri ve beyaz kedileri ile ünlüdür. Tiftik keçilerinden elde edilen uzun beyaz ipeksi tüyler ticaretinin de ana unsurunu oluşturur. Ancak son dönemlerdeki siyasi gerilimden dolayı bu ürüne yönelik talep azalmıştır. Buna karşılık tahıl ihracatında⁷ artış yaşanmıştır (Warkworth 1898: 9). Yazar, şehirden ayrılmadan önce valiyi⁸ ziyaretinde kendisini yakından tanıma fırsatı bulur: ‘*Plevne kahramanı Osman Paşa'nın subaylarından eski bir asker olan vali*⁹, düzenin sıkı şekilde sürdürülmesinde başarılıdır. Liberal fikirlere sahip büyük bir adam olarak eğer daha fazla serbest hareket edebilseydi şehri geliştirebilmek için çok şey yapabilirdi. Sivas vilayetine geçiş tezkeresi için yanına gittiğimizde öğleden sonra yapılacak toplantının beklentisiyle canı sıkın halde bulduk. Açıkçası Ankara'nın ötesindeki bölgeler arasında demiryolu ulaşımının bulunmayışından dolayı üzüldü. Ayrıca bu olmaksızın halkın yaşam koşullarında gerçek olumlu gelişmeler olamayacağını belirtti ve yerel gelişmeler için harcanacak hiçbir şey bırakmayan, tüm eyalet gelirlerini hazineye aktaran sistemden şikâyet etti’ (Warkworth 1898: 9-10). Şehirden ayrılmadan önce şehirdeki antik mekânları da inceleme fırsatı bulur. Önce Hıristiyanlık döneminde bir süre kilise olarak da kullanılan meşhur Augustus Tapınağı'nı ziyaret eder. İnce oymalı bir frizle çevrili olarak avluya çıkan muhteşem kemeri, küçük yeraltı mahzeni de dahil büyük bölümü hala yıkılmamış olan tapınağa hayran kalır. Daha sonra da şehrin eski kalesini ziyaret eder. Kale yakınlarında Frig tarzında kabaca oyulmuş mermer aslanlara, eteklerinde İmparator Julian¹⁰ onuruna dikilmiş bir sütuna rastlar (Warkworth 1898: 10-11)

4.2. Ankara-Samsun Seyahati

Yazar, Ankara'daki mola ve incelemeleri sonrası İngiliz konsolos Mr. Shipley tarafından ayarlanan bir Arnavut kavas¹¹ rehberliğinde güney doğuya doğru yola devam eder. Bir süre yol aldıktan sonra dağınık halde yerleşmiş göçebe Türkmenlerin çadırlarına rastlar. Kafile öğlen yemeğini onlarla yemek için durur. Türkmenler misafirlerine karşı utangaç fakat çok nazik davranırlar. Türkmenlerin yanından ayrılan kafile yol üzerinde benzer birkaç kampa daha rastlar. Bu kamplardaki insanların kendi rızalarıyla yoldan geçen kafileye yaklaşp manda sütü, kavun, üzüm ve karpuz ikram etmeleri yazarın dikkatini çeker (Warkworth 1898: 11). Kafile Asi Yozgat'a¹² geldiğinde üzerinde üzüm salkımları oyulmuş ilginç altıgen bir sunak, yanında Ankara'daki gibi kabaca yontulmuş bir aslan heykeli ve bir içki teknesinin duvarına baş aşağı inşa edilmiş, okunamayacak kadar tahrip olmuş Grekçe bir yazıt ile karşılaşır. Benzer kalıntılar Selmanköy'de¹³ de karşılırlarına çıkar. Akşam Kılıçlar¹⁴ köyüne ulaşan kafile köyde mola verirken, yazar kendisini nezaketle karşılayan köy muhtarının evinde misafir olur. Fakat ev halkının yemek esnasında merakla kendilerini izlemeleri, yanlarındaki eşyaları incelemelerinden rahatsız olur (Warkworth 1898: 12-13). Ertesi gün yola çıkan kafile öğle vakti Kızılırmak'ı geçerek akşam karanlığında Karabekir Köyüne¹⁵ ulaşır ve köyde yerel bir ağının

⁶ (Warkworth 1898: 8)

⁷ Yazar 1897 yılında şehirden 395.000 sterlin değerinde buğday, 46.500 sterlin değerinde arpa ihraç edildiğini belirtir (Warkworth 1898: 9)

⁸ Vali bu dönemde vilayet seviyesindeki idari birimlerin mülki amiri idi. Bahsi geçen vali de H.1311-1317 (M.1893/1894-1899/1900) yılları arasında valilik yapan Müşir Tefvik Paşa idi (Ankara Vilayet Salnamesi-AVS 1325: 62).

⁹ H.1311-1317 (M.1893/1894-1899/1900) yılları arasında valilik yapan Müşir Tefvik Paşa (AVS 1325: 62).

¹⁰ Flavius Claudius Iulianus ya da Julianus Apostata 361-363 yılları arasında Konstantin Hanedanı'na mensup Roma imparatoruydu. Kendisi son pagan Roma imparatoruydu ve imparatorluktaki çöküşü durdurmak amacıyla geleneksel ibadeti geri getirmeye çalışmıştır.

¹¹ Elçilik veya konsolosluklarda, bankalar vs. bazı resmi kurumlarda çalışan koruma memuru (Fidan vd. 1996: 1589).

¹² Asi Yozgat Ankara vilayeti Bala kazasının bir köyü iken (BCA.30-18-1-1/1-18-18) 1941 yılında şehrin küçük Yozgat ismi Elmadağ olarak değiştirilmiştir. 1960 yılında da aynı isimle Ankara iline bağlı olarak kurulan ilçenin merkezi olmuştur.

¹³ Günümüzde aynı isimle Kırıkkale ili Yahşihan ilçesine bağlı köy.

¹⁴ Günümüzde Ankara ili Kahramankazan ilçesine bağlı bir mahalledir.

¹⁵ Günümüzde Kırıkkale iline bağlı Delice ilçe merkezi. 1960 yılında ilçe merkezi statüsü kazanmıştır.

evinde misafir olurlar. Warkworth, Ağanın savaşın¹⁶ seyri hakkındaki sorularına maruz kalırken, sonuçtan duyduğu memnuniyete şahit olur.

Ertesi sabah yola devam eden kabile harman yerlerinde tahıl yığınları yanında tahıllarını rüzgârda savurarak samanından ayıklayan, bazıları üzerine bir kadın ya da çocuğun oturduğu döğene bağladıkları iki öküz ya da mandayı sürmek için sonsuz daireler çizerek tahılını ezmeye çalışan çok sayıda insanla karşılaşılır (Warkworth 1898: 14-15). Sungurlu'ya¹⁷ yaklaşıklarında yokuş aşağı inerken at arabasının oku kırılır ve kontrolsüz koşan atlar yaklaşık on dakika sonra bir yokuşun denk gelmesi ile kontrol edilebilirler. Meyve bahçeleri arasından geçerek Sungurlu'ya ulaşan kabile hana eşyalarını teslim ettikten sonra kaymakamı¹⁸ ziyarete gider. Lord, kaymakamlık makamını ve kaymakamla ilgili izlenimlerini şu şekilde aktarır: “*Kaymakamlık binası ana meydana cepheidir. Meydanın karşısında ise barakalar bulunmaktadır. Kaymakamı meclis üyeleri ile ve çevre köylerdeki aşarlarını satmaya hazırlanan hizmetkârlarıyla bir masaya oturmuş halde bulduk. Bu hisseler hükümet tarafından satışa çıkarılır ve en yüksek teklifi verene -genelde meseleyi meslektaşları ile önceden halleden meclis üyelerine-devredilirdi. ... Kaymakam beni sıcak şekilde karşıladı ve adamlarından birisini bana kazayı gezdirmesi için görevlendirdi*” (Warkworth 1898: 15-17). Yüksek bir tepeden şehri gözlemleyen Lord, etrafta tahıl, mısır, pamuk, afyon tarlalarını ve üzüm bağlarının uzandığı güzel bir manzara ile karşılaşır. Fakat bu ürünlerin demiryolunun bölgeden geçmemesi nedeniyle dışarıya satışında yaşanan sıkıntılardan dolayı ahali için yeterince kazanç sağlamadığını değerlendirir. Diğer bölgelerde yaşanan Ermeni olayları esnasında Sungurlu'da her hangi bir karışıklık çıkmasa da halk arasındaki endişeyi ve kaymakamın muhtemel bir isyan girişimine karşı ihtiyatlı hareket ettiğini fark eder (Warkworth 1898: 19). Kaza genelinde 1893 yılında 2.843, 1914 yılında 1.863 Ermeni meskûn iken (Karpat 1985: 126, 172) halktaki tedirginliğin ve kaymakamın ihtiyatlı tavrı daha iyi anlaşılır. Ertesi günü arkeolojiye meraklı birisi olarak önceden bazı batılı seyyahların notlarından bilgi edindiği Boğazköy'de¹⁹ incelemelerde bulunmak isteyen Lord, kendileri gibi aynı yöne giden kalabalık bir grup ile şehirden ayrılır.

Kabile, Sungurlu- Boğazköy arasında uzanan tahıl ve kenevir tarlaları, ötede beride görülen küçük köylerle kaplı düz bir ovada ilerler. Boğazköy'e varışlarında geceyi geçirmek üzere dört eşli²⁰ zengin bir toprak ağası olan Ziya Ağa'nın evinde misafir edilirler ve ağanın sıcak ilgisi ile karşılaşılır (Warkworth 1898: 21). Lord, Kral Yolu²¹ ile Ege, Kapadokya ürünlerini Sinop'a taşıyan karayoluyla da Karadeniz'e bağlantısı olan ve aynı zamanda Hitit İmparatorluğu'na da başkentlik yapmış Boğazköy'de Hitit izlerini arar. Ziya Bey ve adamlarının yardımıyla şehrin harabelerinin bulunduğu yere gider. Antik şehrin giriş kapılarında üzerlerinde muhtelif tanrı ve tapınma ritüellerini sembolize eden kabartmalar ve hiyeroglifler bulunan büyük anıt kayalarla karşılaşır. İncelemeleri esnasında büyük kayalardan yapılmış sivri kemerli dar bir girişi bulunan, iç içe geçen odalardan oluşan ve iki üç yüz yard²² uzunluğunda içinde kral mezarlarının olduğu bir galeri keşfeder. Etrafı büyük kaya bloklarıyla oluşturulan birkaç mil uzunluğunda bir duvarla çevrili, giriş kısmında kabaca yontulmuş iki aslan olan iç kalede Hitit sarayını arar. Fakat yüksek bir tepe üzerinde kireçtaşı bloklardan oluşan bir dikdörtgen yardımıyla zemin planı tespit edilebilen saraydan çivi yazılı bazı çanak çömlek parçaları dışında bir şey bulamaz (Warkworth 1898: 26-37). Bu ziyaret esnasında yabancı olmasına rağmen antik şehirdeki kalıntılara ilgi duyan hatta Ramsay, Perrot ve Texier'in Anadolu arkeolojisi konusundaki çalışmalarını²³ okuduğu anlaşılan (Warkworth 1898: 26-30) Warkworth, kendisine incelemelerinde eşlik eden ve sözde köyün en saygın kişisi olan Ziya Ağa'nın cehaletine şahit olur. Ziya Ağa, kalıntılardaki figür ve yazılara Warkworth'un neden çok ilgi gösterdiğini sorar. Lord'un arkeolojik bakımdan ilgi gösterdiğini söylemesine rağmen buna pek inanmaz ve Lord'a bu kalıntıların cinler tarafından şekillendirildiğini, içinde altın ve hazine bulunduğunu, Avrupalıların yazıları inceleyerek hazinenin yerini keşfetmek için buraya geldiklerini belirtir. Bunun yanında kalıntıların bir tür Hıristiyan kilisesi olabileceğini, batılıların da bu idollere tapınmak için gelmiş olabileceklerini de iddia eder (Warkworth 1898: 40-41).

¹⁶ 18 Nisan 1897 – 21 Mayıs 1897 tarihleri arasında yaşanan ve Osmanlı Devleti'nin üstünlüğü ile sona eren Osmanlı-Yunan Savaşı. Savaş, Osmanlıların üstünlüğüyle bitmesine rağmen büyük devletlerin müdahalesi ile sadece küçük bir toprak parçası ve dört milyon lira savaş tazminatı ile yetinmek zorunda kalmıştır (Armaoğlu 2013: 549-550).

¹⁷ Günümüzde aynı isimle Çorum iline bağlı ilçe merkezi. Bu dönemde Sungurlu Ankara vilayetine tabi Çorum livasına bağlı bir kaza merkezi konumunda idi (DS 1315: 427).

¹⁸ Bu dönemde kaymakamlar kaza seviyesindeki idari birimlerin mülki amiri idi. Bahsi geçen kaza kaymakamı ise Said Galip Efendi idi (BOA.İ.HUS.36/26). Kaymakam kibirli ve lakayt tavrı ve kötü idaresi yüzünden kaza ahali tarafından şikâyet edilmiş (BOA.DH.MKT.360/29, 618/46310) ve hakkında soruşturma açılmıştır (BEO.596/44677). Dahiliye Nezareti tarafından görev yerinin değiştirilmesine karar verilmiştir (BEO.631 /47267).

¹⁹ Hitit İmparatorluğu'nun başkenti olan antik şehir. Günümüzde Bağazkale ismiyle Çorum iline bağlı ilçe merkezidir.

²⁰ Burada Lord, Ziya Ağa'yı çok eşli olarak tarif etmesine rağmen çok eşlilik Osmanlılarda yaygın bir uygulama değildi. Birden çok eşli erkeklerin sayısı tek eşli erkeklerle göre oldukça az idi. Osmanlı aile hukukunda birden fazla eşle evlenmenin pek çok şartı vardı. Yani gelişigüzel her isteyen birden fazla eşle evlenemezdi. Bu konuda son dönemlerde farklı yerleşim yerleri üzerine arşiv kayıtları kullanılarak yapılan çalışmalarda çok eşlilerin tek eşlilere oranı % 2 ile % 12 arasında değişmektedir (Süme 2018: 84-86).

²¹ İlk olarak Lidyalılar (MÖ 7.YY-MÖ 546) tarafından yapılan ve Efes'ten Mezopotamya'ya kadar uzanan, Persler döneminde Kral I. Darius (MÖ 552-MÖ 485) zamanında Efes'ten Persepolis'e kadar uzanacak şekilde yeniden düzeltilmiş ve tamir edilmiş olan bir antik anayoldur.

²² Yaklaşık olarak 91 cm'ye denk gelen İngiliz uzunluk ölçüsü birimi (Fidan vd. 1996: 3146).

²³ Perrot, George (1864). Souvenirs D'un Voyage Ex Asia Mineure. Paris: Michel Levy Freres, Librairies Editeurs / Ramsay, Mitchell Ramsay (1960). Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası (Çev: Mihri Bektas), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul. / Texier, Charles (2002). Küçük Asya Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi, C. I,II ve III, (Çev. Ali Suat), Enformasyon ve Dökümantasyon Hizmetleri Vakfı, Ankara.

Resim-3: 1887'de Yazılıkaya Üzerindeki Kutsal Figür²⁴.

Resim-4: 1897 Yılında Amasya Yakınlarındaki Aynalı Mağara²⁵

Boğazköy antik şehrinde incelemesini tamamlayan Lord, Sungurlu'ya döner ve geceyi geçirmek üzere bir Rum'un evinde misafir olur. Ertesi günü öğleden sonra yanında bir zaptiye olduğu halde üzerinde ahşap çerçeve üzerine gerilmiş bir tente bulunan ve küçük bir Tatar çocuğun kullandığı at arabasıyla Alacahöyük²⁶ antik şehrine gitmek üzere Sungurlu'dan ayrılır. Güneşin batmasından kısa süre sonra kerpiç ve topraktan yapılmış bir kulübeye ulaşan kabile içinde at, sığır ve kümes hayvanlarının da bulunduğu uzun bir odaya alınırlar. Ateşin başına çömelen Lord, bahsi geçen kulübede yaşayan ve çorba, yoğurt, pilav ve piliç etinden oluşan akşam yemeğini yemekte pek temiz olmayan köylü ailesine katılarak aynı tabaklardan yemeğini yer. Yemek sonrası uyumaya çalışan Lord, zaptiye ve Tatar çocuğun horlamaları ve sığır kokusundan dolayı zor bir gece geçirir (Warkworth 1898: 42-43). Ertesi sabah yola devam eden kabile 1,5 saatlik yolculuk sonrası düz bir ovanın kenarında yer alan, arkasında Karahisar'ın²⁷ büyük könik tepesi yükselen Alacahöyük'e ulaşırlar. Zaman geçirmeden antik yerleşimde inceleme yapan Lord, Hititlerden kalma olduğu bilinen ve sarayın güney kapısının yanında duran, şimdiye kadar gördüğü en benzersiz, en dikkat çekici bazalt sfenkslerle karşılaşır. Bu sfenksler arka tarafı insan, ön tarafında pençesinde tavşan olan çift başlı kartal şeklinde tasvir edilmişlerdir. Etrafta neyi temsil ettiği pek anlaşılamayan, başında kafatası bulunan birisinin önderlik ettiği, kurbanlar ve müzikal enstrümanlar eşliğinde boynuzlu bir boğanın ayaklarına yaklaşan bir grup yanında tahta oturmuş kübbeli bir kadının ayaklarına içki döken rahibin de tasvir edildiği sağa sola savrulmuş kabartma levhalara rastlar. Köyde yaşayanların bu kalıntıları yüzyıllarca kendi inşaatlarında inşaat malzemesi olarak kullanmalarının tahribatı artırdığını fark eder (Warkworth 1898: 44-47).

Alacahöyük'te incelemelerini tamamlayan kabile, kasvetli bir manzaraya eşlik eden bozuk bir yolda ilerleyerek Çorum'a²⁸ ulaşır. Çorumda mutasarrıf²⁹ tarafından konağa yerleştirilir. Lord, ertesi gün Samsun'a gitmek için araba kiralamaya çalışır. Ancak arabacılar, yolculuk esnasında Teselya'da devam eden Osmanlı-Yunan savaşı için cephane taşımak ve cepheden dönen askerlerin nakli için yetkililer tarafından arabalarına el konulabileceğini düşünerek Lord ile Samsun'a gitmeye razı olmaz. Fakat mutasarrıfın yardımıyla bir araba kiralanır ve eşyalar muhafızlar nezaretinde Samsun'a gönderilirken Lord ve ekibi ziyaret etmek üzere Amasya'ya hareket eder. Amasya yolunda küçük köylerle dolu, resmedilmeye değer alçak tepelerle çevrili, geniş, dalgalı, çok sayıda keklik, mavi karga ve ibibik kuşlarının bulunduğu küçük meşelerle kaplı bir vadide ilerleyerek Merzifon'a³⁰ ulaşır. Amerikalılara ait mektepleri ve güzel bahçeleri ile dikkate çeken Merzifon'da Lord, kaymakamı ziyaret eder. Kaymakam³¹ tarafından nezaketle karşılanan ve konakta misafir edilmek istenen Lord, şafakta yola çıkmak düşüncesiyle geceyi bir handa geçirir. Ancak şehri oldukça kirli ve insana alışkın çok sayıda hayvanın bulunduğu bir yer olarak bulur. Handa kendisine koruma olarak bir Rum zaptiyenin verilmesi, hem de hükümetin gayrimüslimlere jandarma teşkilatında yer vermesinden memnun kalır. Rum zaptiye ile yaptığı sohbetinde aslında hükümetin daha fazla gayrimüslimi istihdam etmek istemesine karşılık gayrimüslimlerin bu konuda isteksiz olduğunu öğrenir. Ayrıca zaptiyelerin atlarını kendilerinin temin etmek zorunda olduklarını ve maaş alamadıklarında geçimlerini sadece köylülerden koparabildikleri gelirlerle idare etmek zorunda

²⁴ Warkworth 1898: 32

²⁵ Warkworth 1898: 54

²⁶ Günümüzde Çorum ili Alaca ilçesine bağlı ve 15 km mesafedeki Alacahöyük köyü yakınlarındaki antik höyük.

²⁷ Günümüzde aynı isimle Çorum ili merkez ilçeye bağlı köy.

²⁸ Çorum bu dönemde Ankara vilayetine bağlı bir liva merkezi olup, merkez kaza yanında İskilip, Osmaniç ve Sungurlu kazaları Çorum'a bağlı idi (DS 1315: 426-427).

²⁹ Bu dönemde liva -sancak- seviyesindeki idari birimlerin mülki amiri idi. Bahsi geçen mutasarrıf ise Asaf Bey'dir (07/09/1896-14/11/1901 tarihleri arasında Çorum Mutasarrıflığı yapmıştır (BOA.BEO.836/62639, BEO.1745/130838).

³⁰ Günümüzde aynı isimle Amasya iline bağlı ilçe merkezidir. Bu dönemde Merzifon Sivas vilayetine tabi Amasya livasının bir kazası konumunda idi (DS 1315: 458).

³¹ Mahmud Bey. 30/06/1897-08/09/1901 tarihleri arasında kaymakamlık yapmıştır (BOA.İ.DH.1387/26, İ.DH.1347/50).

kaldıklarını hatta bazen zaptiye şefinin çevreden ucuz fiyata at satın aldığını ve bu atları zaptiyelere maaşlarına karşılık olarak yüksek fiyattan sattığını üzülen Warkworth (1898: 47-49).

Şafak vakti Amasya³² istikametine yola çıkan Warkworth ve beraberindekiler güzel hava koşullarında ve düz ovada oldukça düzenli bir yolda ilerleyerek muhteşem uçurumlar arasında daralan vadinin girişinde mutasarrıf tarafından gönderilen bir heyet tarafından karşılanır. Nehir kıyıları çevreleyen böğürtlenlerle süslenmiş, çitleri kırılmış mamur meyve bahçeleri arasında yarım saatten fazla ilerleyerek beş köprü ile birbirine bağlanan Yeşilirmak'ın iki yakasına -Lord'a göre hayal edilebilecek en güzel konuma- inşa edilmiş olan şehre girerler. Nehrin sol tarafında zirvesi eski bir kalenin heybetli görüntüsüyle taçlandırılmış, yarı yolda kaya yüzeyine oyulmuş Pontus krallarının³³ mezarlarının bulunduğu bin metreyi aşan bir uçurum, sağ tarafında ise birkaç yüz feet yükseklikteki üzeri kırmızı kiremitlerle kaplı evlerin terasları lordun ilgisini çeker. Uçurumun hemen aşağısında, nehrin de kenarında bulunan mutasarrıf binasının önünde ceviz ağacı altında kahve içen vali³⁴ ile karşılaşılır. Dostça karşılanan lord, valinin aldığı önlemlerle şehirdeki Müslüman ve Ermeniler arasındaki çatışmaları önlediğini fark eder. Öğle yemeğini takiben bir zaptiye nezaretinde kaya mezarlarını ziyarete gider. Kaya yüzeyine oyulmuş kral mezarlarına ve uçurumun zirvesindeki Mithridates³⁵ döneminden günümüze kadar her dönemin izlerini taşıyan kaleye, kaleden aşağıya tatlı su kuyusuna inen bir merdiven ve kalenin zirvesinden izlediği manzaraya hayran kalır. Ayrıca şehirde yaptığı incelemelerde ince minareleri, bol su akan çeşmeleri ve güzel bahçesi ile Bayezid Camii, bal peteği tarzı süslemelerin en mükemmel örneklerinden biri olan Bimarhane'nin harap haldeki giriş kapısı, Aynalı Mağara, Ziya Paşa³⁶ tarafından inşa edilmiş saat kulesi, taştan yapılmış yol gibi her yerde bulunmayan güzellikler dikkatini çeker. Fakat bu nitelikleri olmadan da şehrin sadece konumunun doğal güzelliğinden dolayı Anadolu'nun en çekici ve en güzel şehri olduğunu düşünür (Warkworth 1898: 49-52).

Resim-5: 1897 Yılında Kral Kaya Mezarları ve Amasya³⁷

Resim-6: 1897 Yılında Amasya Saat Kulesi³⁸

Amasya'daki incelemelerini tamamlayan Lord, Samsun'a gitmek üzere Havza³⁹ istikametine yola çıkar. Havza'ya kadar olan yolculuğu esnasında yolun bozukluğunu, köprülerin bakımsız ve çürümüş olduğunu, yolda ilerlemeye çalışan kağı ve kervanların bozuk yol yerine kenarlardaki daha az bozuk yerlerden, yıkılmak üzere olan köprüler yerine nehrin sığ yerlerinden geçmeye çalıştıklarını görür. Kafile kaplıcası ile ünlü olan Havza'ya ulaştığında geceyi Havza'da geçirir. Sabah yola devam eden kabile, yolda Tesalya'dan dönmekte olan askerleri ve cephaneleri sahilden iç kesimlere taşıyan arka arkaya dizilmiş çok sayıda araba ve kervan görürler. Ancak nakliye yapan araba ve hayvan sahiplerinin hiçbir ücret almadan angarya olarak bu nakliye işine zorlanmaları nedeniyle yüzlerindeki endişe ve memnuniyetsizlik kafilenin dikkatini çeker. Kara Deniz'e paralel uzanan birkaç dağ sırasını geçerek ilerleyen kabile yol üzerinde bir köyde⁴⁰ geceyi geçirir. Ertesi sabah tekrar yola devam eden Lord ve beraberindekiler yine arka arkaya dizilmiş kervanların yanından geçerek meşe ağaçlarıyla kaplı, keklik ve güvercin sürüleriyle dolu tepeler arasından devam eder. Yolda başlayan şiddetli yağmur, bir yandan zaten pek düzgün olmayan, taşlı yolları daha da kötüleştirirken diğer yandan kafilenin ilerleyişini zorlaştırır. Fakat zor da olsa kabile gün ortasına doğru yağış ve

³² Amasya bu dönemde Sivas vilayetine bağlı bir liva merkezi olup merkez kaza yanında Merzifon, Köprü, Havza, Mecidözü, Gümüşhacıköy ve Lâdik kazaları da Amasya'ya bağlı idi (DS 1315: 457-459).

³³ Pontus, antik dönemde günümüzdeki orta ve doğu Karadeniz bölgelerine verilen isimdir. Pontus Krallığı ise Amaseia merkez olmak üzere I.Mithradates (MÖ 281-266) tarafından kurulan krallıktır (Genç 2021: 1315, 1324).

³⁴ Mehmet Emin Ali Paşa (BOA.İ.TKS.8/18, İ.TAL.104/90).

³⁵ Anadolu'daki Pontus Krallığının kurucusu olup MÖ 302-266 arası hüküm sürmüştür (Özmenli ve Kuruca 2020: 4417).

³⁶ 1863-1865 yılları arasında Amasya Mutasarrıflığı yapan Tanzimat Dönemi gazeteci ve şair, devlet ve fikir adamı (Uçman, 2013: 475-476).

³⁷ Warkworth 1898: 50

³⁸ Warkworth 1898: 44

³⁹ Günümüzde de Amasya Samsun karayolu üzerinde bulunan ve aynı isimle Samsun iline bağlı ilçe merkezi. Bu dönemde Havza Sivas vilayetine tabi Amasya livasına bağlı bir kaza merkezi idi (DS 1315: 459).

⁴⁰ Yazar köy ismi belirtmemektedir. 1842 yılında Samsun'dan Amasya'ya gelen İngiliz James Philip Fletcher, Samsun-Amasya yolunda ilk konaklama yeri olarak Kazal adlı bir köy ismi vermektedir (Fletcher, 1850: 52). Bu köyün Samsun ili Canik ilçesine bağlı Kızıl Oğlak köyü olduğu değerlendirilmektedir. Lord ve ekibinin de Amasya-Samsun yolunda son olarak bu köyde konaklaması ve köyün Samsun'a yarım günlük mesafede olduğu dikkate alınarak bu köyde konaklamış olması ihtimal dahilindedir.

fırtına eşliğinde uzaktan parıltılı minareleri ve evleri ile güzel görünen Samsun'a⁴¹ ulaşır. Aynı yöne gitmekte olan vatandaşı Sir John Stirling Maxwell ile karşılaşan Lord Warkworth, şehirde fazla zaman kaybetmeden gemiye binerek Trabzon'a gitmek üzere hareket eder (Warkworth 1898: 53-54).

4.3. Samsun-Trabzon Seyahati

Lord, kısa bir deniz yolculuğu sonunda iki yüzyıl Trabzon Rum İmparatorluğu'na başkentlik yapmış olan, ağaçlı tepelerden oluşan ve aşağıya denize doğru uzanan derin vadilerle çevrili, birkaç güzel köprü ile birbirine bağlanmış Trabzon'a⁴² ulaşır. Şehri inceleyen Lord, şehir çevresinde Bizans dönemi surlarının kalıntıları, vadinin dik kenarlarında kale ve tahkimat yıkıntılarına rastlar. Denize doğru çıkıntı oluşturmuş olan uzun bir burunun her iki yakasında, defne, selvi ve incir ağaçları arasında kümelenmiş, suyun kenarına doğru teraslar şeklinde uzanan Beyaz duvarlı, kırmızı kiremit çatılı evler, camiye çevrilmiş Ayasofya Kilisesi Lordun ilgisini çeker. Kiliseyi ziyaret eden Lord'a görevli imam nazikçe yardımcı olurken Türk misafirperverliğinin göstergesi olarak ziyaret sonunda incir ve yöreye özgü kuymak yemeği⁴³ ikram eder. Bu olumlu izlenimlerin ardından kabile şehirde hoş olmayan haberler almaya başlar. Teselya'daki askerler arasında tifo salgını başladığını, Dömeke'de dokuz bin askerin karantinaya alındığını, hükümetinde salgının diğer bölgelere yayılması ihtimali nedeniyle askerlerin tahliye edilmesinden endişeli olduğunu hatta Tokat ve Eğin'de⁴⁴ tifo salgınlarının görüldüğünü öğrenirler (Warkworth 1898: 55-56). Şehirden ertesi sabah ayrılmaya karar veren kabile Değirmen Suyu Deresi'ni takip eden yolda, ötede beride dar şeritler halinde ekilmiş mısır, kenevir ve darı tarlaları, gökyüzü boyunca uzanan dik çıplak tepelerden selvi ağaçları ile çevrili derelere doğru hafifçe eğilmiş tepeler arasında sahilden içeriye doğru ilerler. Yolculuk yoldan geçenlerin gölgelemesi için üzüm, armut ve kavun dallarının kapladığı ya da güneşli duvarlarında kurumaya bırakılmış tütün demetlerinin sallandığı barakalar arasından devam eder. Birkaç mil düz bir zeminde devam eden daha sonra eğimli tabakalar ve bazalt kayalıklar arasında geçişi zorlaştıran bir rakıma yükselen yolu izleyerek nahiyeye merkezi olan Cevizlik Köyü'ne⁴⁵ varırlar (Warkworth 1898: 57). Lord, köyde Sümela yolunda haydutların bulunduğu dair duyular nedeniyle zaptiye aracılığıyla Nahiyeye müdüründen ilave zaptiye talep eder. Olumsuz cevap verilmesi üzerine bizzat kendisi müdürle görüşmek üzere gider. Dindar, aynı zamanda inatçı olan müdür⁴⁶, Lord'a çay ve sigara ikram ederek karşılaşmasına rağmen zaptiye vermediği gibi kendisinin ileriye gönderilmemesi konusunda talimat aldığını ve geri dönmesi gerektiğini söyler. O geceyi köyde geçiren kabile, etrafı dolaşmak bahanesiyle gizlice dere boyunca ilerleyerek Manastıra kadar gitmek ve gece olmadan dönmek üzere harekete geçer ancak kendilerini gizlice izleyen bir zaptiyenin müdahalesiyle geri dönmek zorunda kalırlar. Sorunu aşmak için Trabzon'a valinin⁴⁷ yanına giden Lord, kabileden casuslar aracılığıyla haberdar olan, Ermenilerin yoğun olduğu iç bölgelere girmelerinden şüphe duyan hükümetin talimatıyla vali tarafından geri dönmesi konusunda ikna edilmeye çalışılır. İzinsiz vilayet sınırları dışına çıkmakta ısrar ederse tutuklanacağını öğrenir. Valilik aracılığıyla tekrar İstanbul'dan izin talebinde bulunan Lord, cevap gelene kadar vilayet sınırları içindeki Sümela Manastırı'nı ziyaret etmek ister. İleri gitmemesi şartıyla isteği kabul edilen kabile, ertesi sabah önce Cevizlik'e oradan da manastıra doğru ilerler (Warkworth 1898: 57-62).

Yolda 3,5 saat at süren kabile, kuzeyden vadiye doğru inen ve tepeleri kaplayan ince bir sis tabakasının eşlik ettiği bozuk bir havada ilerlerken zaman zaman sis tabakasının açıldığı anlarda nadir görebildikleri eşsiz manzara eşliğinde manastıra ulaşır. Kafile, her iki tarafında oldukça yüksek, sık orman kaplı tepelerin arasında ve üzerindeki birkaç küçük ahşap köprü ile geçilen bir derenin oldukça yukarısında, koyu ceviz ve çam ağaçları arasında, kayalık yuvalarından barut rengi çatıları görünen bir dizi beyaz kiliseler topluluğu şeklinde inşa edilmiş Manastır'a hayranlıkla bakar. Kafile manastıra ulaştığında görevli din adamları tarafından karşılanır ve misafir edilir. Lord, manastırda bulunan Aziz Barnabas'a⁴⁸ ait çürümüş bir kemik ve muazzam bir Bizans el yazması İncili, manastır kütüphanesini de görme fırsatı yakalar. Öğle yemeğini takiben kabile Cevizlik'e dönmek üzere manastırdan ayrılır. Öğle üzeri sis dağılmış olduğu için geliş yolunda yeterince göremedikleri yolun kenarındaki orman gülü ve sarı açelya çalılıklarının, büyük mavi ve beyaz çiğdemler, böğürtlen ve kırmızı yapraklı Bektaşî üzümünün muhteşem görüntüsü eşliğinde nefis manzarayı izleyerek Cevizlik'e ulaşır. Fakat kalacakları misafirhanenin Erzurum'dan Sivas

⁴¹ Samsun bu dönemde Canik ismiyle Trabzon vilayetine bağlı bir livanın merkezi olup, bu livaya merkez kaza yanında Bafra, Fatsa, Ünye, Çarşamba ve Terme kazaları tabi idi (DS 1315: 501-502).

⁴² Trabzon bu dönemde merkez liva yanında Canik, Gümüşhane ve Lazistan livaları bağlı idi (DS 1315: 498-503). Vilayetin merkez sancağının da merkezi olan şehirde 1886/1887 yılında 8.000 hane ve 35.000 erkek nüfus bulunmaktaydı (Ali Saib 1304: 181).

⁴³ Mısır unu, tereyağı ve genellikle minci adı verilen tuzlu çökelek (bazı yörelerde telli peynir veya su peyniri) kullanılarak yapılan mısır lapasının adıdır.

⁴⁴ Günümüzde Erzincan iline bağlı Kemaliye ilçe merkezi. Eğin, 1895 yılında Mamuret'ülhamid vilayetinin Harput livasına bağlı bir kaza merkezi idi (Ali Cevad 1313: 115).

⁴⁵ Günümüzde Maçka adıyla Trabzon iline bağlı ilçe merkezidir. Yazarın anlatımından o dönemde Cevizlik adıyla nahiyeye merkezi olduğu anlaşılmaktadır.

⁴⁶ Bu dönemde müdür, nahiyeye seviyesindeki idari birimlerin mülki amiri idi. Bahsi geçen Cevizlik Nahiyesi müdürü ise Ragıp Efendi idi (BOA.DH.MKT.392/72, BOA.İ.TAL.130/8).

⁴⁷ Bu dönemde Trabzon Valisi Kadri Bey idi (BOA.DH.TMIK.S.1/39, BOA.Y.EE.132/38).

⁴⁸ Barnabas ya da Barnaba, Havariler Çağ'ında Pavlus'la anlaşmazlığa düşmüş Hristiyan azizidir. Pavlus'a, Kıbrıs ve Anadolu'ya düzenlenen gezisinde eşlik etmiştir. Kıbrıs Kilisesi'nin kurucusudur.

ve Ankara istikametine gitmekte olan Anadolu Müfettişi Şakir Paşa'nın⁴⁹ maiyetine tahsis edildiğini öğrenir (Warkworth 1898: 64-67).

4.4. Trabzon-Erzurum Seyahati

Geceyi başka bir evde geçiren kabile ertesi gün Trabzon'a dönmek yerine güneye iç bölgelere yönelerek Değirmen Suyu boyunca uzanan yolda ilerleyip uzaktan kırmızı bir kale ve küçük bir Rum kilisesinin harabelerinin de görülebildiği vadideki muhteşem manzaraya hakim bir noktada bulunan Hamsiköy'e⁵⁰ varır. Köyde kısa bir mola sonrası Lord, Zigana Sıradağlarının eğimlerini örten, açelyalar ve orman güllerinin ışıltısıyla parlayan, kızılağaç, kayın, akça ağaç, gürgen, ladin, ceviz, çınar, yabancı kiraz ve üvez ağaçlarının bir arada büyüdüğü ve güzelliğini hiçbir kelimenin ya da resmin anlatamayacağı ormanın içinde zirvedeki geçide doğru tırmanmaya devam eder. Yüksekliğin artışıyla etkisini daha fazla hissettiren sis ve soğuk hava eşliğinde 6.588 feet rakımlı geçide ulaştıklarında kısa mola veren kabile yola devam eder. Ancak geçidin güney tarafında kuzey yamaçlarının aksine bitki örtüsünden tamamen yoksun, çıplak hardal rengi tepeler, dik eğimli, büyük derin ve yaralı vadilerin görüntüsüyle karşılaşılır (Warkworth 1898: 67-70). Geçitten güneye doğru on iki saat at üzerinde ilerleyen kabile, damlarında kadınların mısır soyduğu, könik biçimli fırınların olduğu birkaç köyü geçerek küçük bir nehrin⁵¹ kenarında ve zirvesinde kale harabesi görülen bir dizi sivri uçuruma yaslanmış haldeki Ardossa⁵² Köyü'ne ulaşır. Geceyi köyün penceresiz hanında geçirirler. Ertesi gün Lord ve ekibi aynı vahşi ve çorak manzara içinde yola devam ederken bozuk yolda katırlarından birisini yüküyle dereye yuvarlanması nedeniyle kaybeder. Bu küçük kazaya rağmen yola devam eden Warkworth ve beraberindekiler önce Mağara Han'a⁵³, öğle üzeri de büyük bir tepenin eteklerinde ayva ve kiraz bahçeleri arasındaki küçük bir köyü geçip Gümüşhane'ye⁵⁴ ulaşarak hana yerleşirler. Fakat kısa süre sonra -muhtemelen Trabzon valisi tarafından uyarılan- mutasarrıf⁵⁵ tarafından gönderilen ve Türkiye'de istedikleri gibi dolaşmalarının mümkün olmadığını söyleyen bir binbaşı aracılığıyla çağırılırlar. Warkworth, kendisinin Trabzon valisine verdiği sözün aksine güneye ilerlemesinin valiyi kızdırdığını ve mutasarrıfa engellenmesi konusunda talimat verildiğini anlar. Mutasarrıf ziyarete giderken yolda mutasarrıf yardımcısı olan bir Rum görevli tarafından derhal geri dönmeleri gerektiğini, aksi takdirde kendilerinin şehre girdiklerinde tutuklanmaları konusunda Trabzon valisinden talimat geldiğini öğrenirler. Bu uyarıya rağmen mutasarrıfın huzuruna çıkan Lord, nazik karşılanmasına karşılık kendilerinin geçişlerine izin verilmeyeceğini, önceden hazırlanmış bir evde misafir edileceğini öğrenir. Durumu düzeltmek için İstanbul'daki İngiltere büyükelçiliğine bir telgraf çekerek cevap gelene kadar şehirde kalmaya karar verir (Warkworth 1898: 70-73).

Resim-7: Lord Warkworth 1897 Yılında Gümüşhane Kırsalında Keklik Avlarken⁵⁶

Lord, şehirde kaldığı üç gün süresince çevrede bol bulunan keklik avına çıkarak ve incelemelerde bulunarak zaman geçirmeye çalışır. Ancak uzaktan ötede beride görünen kırmızı ve kükürtlü sarı noktalar, uçsuz bucaksız kayalıklar, nehrin⁵⁷ ortasından geçen derenin her iki yakasına dağılmış birkaç muşmula ağacının izlenebildiği manzaraya sahip şehirde lordun, sadece taş oymacılığının en güzel örneklerinden birisi olan bir Ermeni Kilisesi ilgisini çeker. Elçilik tarafından seyahatine devam edebileceğine dair hükümetten izin alınması ve izin belgesinin telgraf ile mutasarrıfa iletilmesi üzerine zaman kaybetmek istemeyen kabile güneye, Bayburt yönüne yola devam eder. İki günlük yolculuk sonrası öğleden sonra Bayburt'a birkaç mil uzaklıktaki bir düzlüğün ortasında kurulmuş olan Ermeni köyü

⁴⁹ Şakir Paşa (1831-1899). Elçilik, mülki amirlik, müfettişlik gibi muhtelif görevlerde bulunmuştur. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra gündeme gelen Ermeni Sorunu dolayısıyla yapılması kararlaştırılan reformları denetlemek üzere Anadolu ıslahatı umum müfettişi sıfatıyla vilâyât-ı sitteye tayin edildi. Çalışmalarını sürdürdüğü bir sırada geçirdiği kalp krizi sonucu 1899 yılında Sinop'ta vefat etti (Karaca 2010: 307-308).

⁵⁰ Günümüzde de aynı isimle Maçka ilçesine bağlı ve Gümüşhane il sınırına yakın, Zigana Dağı'nın kuzey tarafında konumlanmış köy.

⁵¹ Harşıt Çayı

⁵² Günümüzde Gümüşhane iline bağlı Torul ilçesi merkezidir.

⁵³ Günümüzde Torul ilçesi ile Gümüşhane il merkezi arasında bulunan Karaca Mağarası olduğu değerlendirilmektedir.

⁵⁴ Gümüşhane bu dönemde Trabzon vilayetine bağlı bir liva merkezi olup bu livaya merkez kaza yanında Kelkit, Torul ve Şiran kazaları tabi idi (DS 1315: 503).

⁵⁵ Bahsi geçen Gümüşhane Mutasarrıfı Mehmed Cemal Efendi idi (BOA.DH.ŞFR.227/91, DH.ŞFR.241/18).

⁵⁶ Warkworth 1898: 72

⁵⁷ Harşıt Çayı

Varzahan'a⁵⁸ ulaşır. Köyde 12. yüzyıl mimari tarzının en güzel örneklerinden olan ve aslında vaftizhane olduğu anlaşılan iki Ermeni kilisesi dikkatini çeker. Yola devam eden kabile Çoruh Suyu'nun her iki yakasına kurulmuş, bir taraftan nehre dik olarak inen ve zirvesi bir kale ve tahkimat hattı ile çevrili uçurumun hakim olduğu bir konumdaki Bayburt'a⁵⁹ ulaşır.

Resim-8: Warkworth'un Objektifinden 1897 Yılında Bayburt⁶⁰

Surları içinde bir kilise kalıntısının da olduğu kale Ermeniler tarafından yapılmış ve Selçuklular tarafından da tamir edilerek ve kullanılmıştır. Şehirde kaymakamı⁶¹ ziyarete giden Warkworth, nehrin karşı tarafında bir Rum tüccara ait olan şehirdeki en gösterişli evde misafir edilir. Ertesi günü kaleyi ve yere yatırılarak ayakları birbirine bağlanmış haldeki mandalara nal çakmaya çalışan insanların dikkat çektiği pazar yerini gezen Warkworth ve ekibi, iki saatlik mesafede bulunan Maden⁶² Hanı'na gitmek üzere yola çıkar (Warkworth 1898: 73-77). Yolda Erzurum üzerinden Hint çayı ve Manchester mallarının balyalarını taşıyan İranlı bir ticaret kervanı ile karşılaşılır. Maden'i geçen kabile Erzurum yolunda gece çadırda konaklamak zorunda kalır. Çok soğuk bir gece geçiren kabile sabah yola devam ederek Erzurum'a⁶³ ulaşır.

Erzurum'da gözlem yapan Lord, ilginç tespitlerde bulunur. *“Doğudaki kasabaların çoğunda evlerin çatıları genellikle her yöne kesintisiz görüş imkânı sağlayacak şekilde düz damlardan oluşur. Erzurum'da da bu genel özellik geçerlidir ve evlerin çoğu düz damlı toprak evlerden ibarettir. Şehir ötede beride bir minare ya da kubbe ile kırılmış, düz çamur damlar denizinden ibarettir. Şehir yerleşimi sayısız kale ile taçlanmış kesintisiz bir dağ silsilesi ile çepeçevre sarılmış, geniş bir düzlük içinde kurulmuştur. Düz damlı evler yanında ahşap balkonlarıyla resmedilmeye değer bir kaç ev olsa da bunlar çok kirli ve sık sık soğuk mevsimlerde karlar çözülene kadar çatılardan akan kar altında kalır ve pek ilgi çekici gözükmemektedir. Halkın çoğunluğu hayvan gübrelerinin kurutulmasıyla yapılan tezeleri yakıt olarak kullanmaktadır. Şehir nüfusu Türkler yanında Ermeni ve Kürtlerden oluşmaktadır. Şehirde Ermeniler tarafından açılmış, Alman eğitim modeliyle eğitim veren San Saurian adında bir mektep vardır. Mektepte diğer konular yanında Türkçe, Fransızca, Almanca ile antik ve modern Ermenice eğitim veren, geniş bir yurdu ve sınıfları yanında doğa tarihi müzesi, torna ve marangoz atölyeleri bulunmaktadır. Yüz elli öğretmeni çalışmaktadır. Ayrıca Amerikalı misyonerler tarafından açılan San Saurian ile aynı değerde başka bir okul daha vardır. Bu okulun yanında öğrencilerine ayakkabıcılığın öğretildiği atölyesi de bulunmaktadır. Okulun öğretmenlerinin tamamına yakını farklı ve çoğu zaman uzak kazalardan gelen Ermenilerden oluşmaktadır. Okul, her mezhepten öğrencilere açıktır hatta anaokulunda bir Müslüman çocuk da eğitim almaktadır. Burada dokuz yıl eğitim gören çocuklar mezun olduktan sonra aileleri rıza gösterirse Harput'taki üst dereceli koleje gönderildiğini öğrenir”* (Warkworth 1898: 77-83). Lord, eyalet valisi Rauf Paşa⁶⁴, izinde olduğu için onun yerine vekâlet eden komutanı ziyaret eder. Vali vekili ile yaptığı sohbette ilginç itiraflara şahit olur. Aslen Boşnak olan komutan-veli vekiline göre: *“Türkiye pek çok açıdan geri kalmıştır. Benim anavatanım Bosna bile Osmanlı idaresinden ayrıldıktan sonra hızla ilerleme kaydetmesine rağmen Osmanlı egemenliğindeki topraklarda durgunluk ve gerilik hala devam etmektedir. Devlet görevlilerinden çoğu özel çıkarlarını devletinkinden önde tutmaktadır. Yolsuzluk yaygındır. Devletin idarecileri bu kötülüklere duymaz ve rasyonel ilerlemeye de karşıdır. Çalışanlar yaptıkları hizmetin karşılığı yeterli ücreti alamamaktadır.*

⁵⁸ Günümüzde Bayburt merkeze bağlı Uğrak Köyü.

⁵⁹ Bayburt bu dönemde Erzurum vilayeti merkez livasına bağlı bir kaza merkezi idi (DS 1315: 478). Şemseddin Sami ise 1889 yılında yayınlanan çalışmasında Bayburt'un Bayburt, Asir, Şiran ve Kelkit isimleriyle 4 kaza, 40 nahiye, 505 köyün bağlı 124019 nüfusu olan bir sancak olduğunu belirtmektedir (Şemseddin Sami 1306: 1231).

⁶⁰ Warkworth 1898: 76.

⁶¹ Lord Warkworth kaymakamın ismini zikretmemektedir. Arşiv taramasında da bahsi geçen kaymakamın ismine ulaşamamıştır. 1315 Erzurum Vilayet Salnamesi'ne göre 1897 yılında Bayburt'ta kaymakam vekili Cemil Bey görev yapmakta idi (EVS 1315: 193).

⁶² Günümüzde aynı isimle Bayburt ili merkez ilçeye bağlı olan köy.

⁶³ Erzurum bu dönemde merkez liva yanında Erzincan, Bayezid livalarının da bağlı olduğu bir vilayet merkezi idi (DS 1315: 478-484). Vilayetin merkez sancığının da merkezi olan Erzurum'da 1886/1887 yılında 7.200 hane ve 38.904 erkek ve kadın nüfus bulunmaktaydı (Ali Saib 1304: 194).

⁶⁴ Şerif Mehmed Rauf Paşa (EVS -Erzurum Vilayet Salnamesi-1315: 116). 1838-1923 yılları arasında yaşamış Osmanlı devlet adamıdır. İstanbul'da doğmuştur. Bosna Valisi Şerif Osman Paşa'nın oğluydu. Şuray-ı Devlet ve Ayan Meclisi başkanlıkları yanında Beyrut, Bitlis, Elazığ, Şam, Erzurum ve Selanik valiliklerinde de bulunmuş Osmanlı devlet adamıdır.

Ücretini tam olarak almasının tek yolu mazlum köylülerden toplanan, eyaletlerdeki bayındırlık işleri için ayrılmış ödeneklerden gasp veya irtikâp yöntemidir... Normal şartlarda her hangi bir Avrupa ülkesinde halkın toplu isyanını ya da askeri ayaklanmayı kıskırtacak olan bu duruma ülkemizde sessiz kalınmasının nedeni, eğitimsizlik, kökleşmiş kadercilik ve yüzlerce yıl mutlak rejim altında yaşamaktan kaynaklanan ümitsizliktir''(Warkworth 1898: 84-85). İfadelerinden İttihat ve Terakki Cemiyeti üyesi ya da sempatzmanı olduğu tahmin edilen bu görevlinin açıklamaları devlet görevlileri arasındaki uyumsuzluğu, görüş ayrılıklarını göstermesi bakımından ilginçtir. Ziyaret sonrası şehirde gözlemlerine devam eden Lord, şehir kalesini ve çarşılarını gezer. Ön cephesinde çift başlı kartal figürünün işlendiği 12. yüzyılda Selçuklular tarafından yapılan Çifte Minareli Medrese'yi şehrin en güzel yapısı olarak değerlendirir. Medresenin mühimmat deposu olarak kullanılması nedeniyle içeri girip gezmesine müsaade edilmez. Ana ticaret güzergâhında olması nedeniyle antika eşyalar bulmayı ümit ettiği çarşıda da umduğunu bulamaz. (Warkworth 1898: 85-87).

4.5. Erzurum- Eçmiyazın Seyahati

Şehirde incelemelerini tamamlayan kabile Kars istikametine tekrar yola koyulur. Düz Pasinler Ovası'nda ilerleyen kabile bir süre sonra kayaların üzerine taçlanmış bir kalenin eteğinde ve Aras Irmağı kenarında yer alan Hasan Kale'ye⁶⁵ ulaşırlar. Köydeki öğle yemeğini müteakip, Aras Irmağı'nı izleyerek doğuya doğru yola devam eden kabile gece yarısı Köprüköy'e⁶⁶ ulaşır. Lord, geceyi bir Ermeni'ye ait evin tezek ateşinin yanında serilmiş yatakların yakınında atlar, sığırlar ve kümes hayvanları bulunduğu için farklı kokuların birbirine karıştığı bir yer altı mahzenine benzeyen odasında geçirirler.

Resim-9: Warkworth'un Objektifinden 1897 Yılında Pasinler Ovası ve Aras Nehri⁶⁷

Ertesi sabah güneşin yükselmesiyle bulanık ufukta Ağrı Dağı'nın uzaktan görüntüsüyle karşılaşılır. Yola çıkan kabile kuzeydoğuya yönelerek Aras Nehri üzerindeki bir köprüyü geçip ağır dalgalı zeminde bir süre ilerledikten sonra birkaç sefil Ermeni kulübesinden ibaret olan Zanzakh'a⁶⁸ ulaşır. Zanzakh'ın ötesinde geniş bir düzlük, düzlüğün doğu ucunda ise zirvesinde Zivin Kalesi'nin kalıntılarının yer aldığı yüksek bir kaya bulunmaktadır. Kuzey doğuya doğru devam eden kabile gün batımından bir saat önce İssi Su'da⁶⁹ Osmanlı-Rus sınırına⁷⁰ ulaşırlar. Evrak kontrolleri sonunda dokuz yıl öncesine kadar Türk toprağı olan Rus işgal bölgesine geçerler (Warkworth 1898: 87-90). Sınırı güneşin batmasına yakın geçen kabile geceyi geçirmek üzere Kara Urgan⁷¹ Köyü'nde gider ancak köye girdikleri anda kalabalık bir grup tarafından üzerlerindeki giysileri hariç tüm eşyaları gasp edilir. Geceyi de Rus askerlerin gösterdiği çıplak ve çok sayıda haşere olan bir odada aç geçirmek zorunda kalırlar. Ertesi gün görevliler aracılığıyla eşyalarını geri alan kabile Sarıkamış'a doğru yola devam eder. Öğleye doğru uzun tek bir caddeden oluşan ve dağınık bir köy olan Sarıkamış⁷²'a ulaşırlar. Sarıkamış'ta durmadan Kars yönünde yoluna devam eder kabile akşam vakti ahşap evlerde yaşayan küçük bir Molokon⁷³ kolonisinin yanından geçip, ilerleyerek gece Kars Kalesi'nin üzerinde parlayan Ay'ın ışığı altında Rus işgal bölesinin ana merkezi olan ve çok sayıda Rus askeri ile bir askeri kampı andıran Kars'a girer. Şehirde gözlemlerde bulunan Lord, Ruslar tarafından savaş sonrasında güçlendirilen savunma hatlarını ve tek dikkat çekici bina olarak restore edilmiş bir kiliseyi gezer. Daha sonra da

⁶⁵ Günümüzde Erzurum iline bağlı Pasinler ilçe merkezidir. 1895 yılında Hasan Kale adıyla Erzurum vilayeti merkez sancağına tabi bir kaza merkezi idi (Ali Cevad 1313: 60).

⁶⁶ Günümüzde aynı isimle Erzurum iline bağlı ilçe merkezidir.

⁶⁷ Warkworth 1898: 88

⁶⁸ Günümüzde Akçataş adıyla Erzurum ili Horasan ilçesine bağlı köy.

⁶⁹ Günümüzde Kars ili Sarıkamış ilçesine bağlı Süngütaş Köyü

⁷⁰ 1877-1877 Osmanlı Rus Savaşı sonrası imzalanan Ayestefanos Anlaşması ile Kars, Ardahan, Batum ve Doğu Bayezid Rusya'ya verilmişti. Ayestefanos Anlaşması'nın revize edilmiş hali olan 1878 Berlin Anlaşması'nda Doğu Bayezid Osmanlı Devleti'ne iade edilmişse de seyyahın geçtiği 1897 yılında Kars, Ardahan, Sarıkamış ve Batum hala Rusya'nın işgali altında idi.

⁷¹ Günümüzde aynı isimle Kars ili Sarıkamış ilçesine bağlı köy.

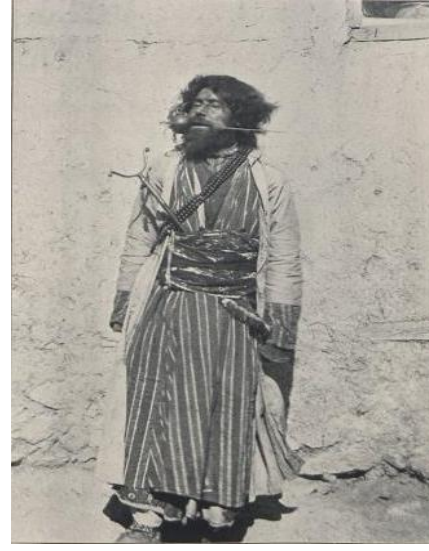
⁷² Günümüzde aynı isimle Kars iline bağlı ilçe merkezi.

⁷³ Molokanizm, Ortodoks Kilisesi'nden ayrılmış bir tarikattır. 1682 yılında Ortodoks Kilisesi'nden ayrılan bu insanlar önce Kafkasya'nın kuzeyine daha sonra da Osmanlı ve İran sınırları boyunca Tiflis, Erivan ve Bakü eyaletlerine yerleştirildiler. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nın ardından, Ruslar tarafından Kars'a yerleştirilen bu insanlar uzun yıllar burada kaldıktan sonra başta ABD ve Avustralya olmak üzere diğer ülkelere yerleşmişlerdir. Türkiye'de Bandırma civarında, Kars ve İstanbul'da yaşamaktadırlar.

Kars'ın doğusunda yer alan karışık tarihinin ilginç hatıraları çok sayıda könik çatılı kiliselerde, birinin içinden Arpa Çayı'nın aktığı iki derin boğaz tarafından korunan ve çok sayıda yuvarlak kuleler ile çevrilmiş, 40-50 feet yüksekliğindeki duvar kütesinin üzerinde yaşamaya devam eden Ani harabelerini ziyaret eder. Ani, MS 400'lerden beri bölgede bulunan Bagrat Krallığı'nın⁷⁴ başkenti olmuş, 1046 yılında II. Bagrat (1025-1079) zamanında Bizans, otuz yıl sonra da Selçukluların egemenliğine girmiştir. Ziyaretinde harabe halindeki kiliselerin sorumlusu olarak Ani'de yaşayan bir Ermeni papaz ile de tanışan Lord Warkworth'un çok sayıda bakımsız kilise, özellikle de mezar taşları ve kiliselerin dış yüzeylerindeki çok güzel oymalar ve süslemeler ilgisini çeker (Warkworth 1898: 92-96).

Resim-10: 1897 Yılında Ani'de Ermeni Papaz ve Çocuklar⁷⁵

Resim-11: 1897 Yılında Doğubayazıt'ta Bir Derviş⁷⁶

Lord ve ekibi Kars'tan sonraki hedefleri olan Eçmiyazin'e gitmek üzere kıyıları karabataklar ve pelikanların uğrak yeri olan Kars Çayı'nı takip eden yolda kuzey doğuya doğru ilerlemeye devam eder. Gece şiddetli soğuk eşliğinde yağan kara yakalanan kabile kasabadan altı verst⁷⁷ uzaklıkta bir handa konaklar. Sabah kar yağışının durmasıyla üç imparatorluğun buluşma noktası olan Ağrı Dağı'nın ışıltılı zirvesinin eşsiz manzarası eşliğinde devam eden kabile akşam vakti Gregoryen Ermenilerin en eski ruhani merkezi ve dini liderleri Katolikos'un⁷⁸ ikametgâhı olan Eçmiyazin'e varırlar. Burada konaklayacakları her hangi bir han ya da oda olmadığından efsaneye göre kurtarıcının - Aziz Gregory⁷⁹- görüldüğü yere inşa edilmiş, Ruslar tarafından yapılan restorasyonda orijinallliğini büyük ölçüde kaybetse de kısmen muhafaza etmekte olan manastırda papazın izniyle kendilerine gösterilen bir odada misafir olurlar. Ertesi günü Eçmiyazin'de geçiren Lord, çevreyi inceler ve Katalikos Mıgırdiç Kırımıyan ile de görüşür (Warkworth 1898: 96-98).

4.6. Eçmiyazin-Van Seyahati

Eçmiyazin'de ikinci günün sabahında kabile bir posta arabası ile tekrar yola devam eder. Ağrı Dağı'nın görüntüsü eşliğinde kaba otlar ve uzun sazlarla kaplı ve üzerinde dağınık haldeki siyah Kürt çadırlarının yer aldığı düzlüğü geçip güneye, Iğdır yönünde ilerleyerek önce Margara'ya⁸⁰, sonra Aras Irmağı'nın batı tarafına geçip Tacirli⁸¹ üzerinden bozuk bir zemindeki yolculuk sonrası Türk sınır kapısının olduğu Orgof⁸² köyüne ulaşırlar. Vakit geç olduğu için Rus subayların yönlendirmesiyle geceyi yakınlarda bulunan Kürt köyü Hakveyis'de⁸³ köyün ağası Hamid Bey'in oğlu Ali'nin evinde geçirirler (Warkworth 1898: 98-107). Silah ve eşyalarının bir bölümü gece çalınan kabile sabah çaresizce köyden ayrılarak Orgof'taki Rus kontrol noktasına gelirler. Rus görevliler sınırın Türk tarafında Kürt şakilerin saldırısına karşı Lord'un güvenliğinin sağlanması için o tarafta akrabaları olan Ali Bey'i de kabile ile birlikte gönderirler. Kabile Rus kontrol noktasından sonra Karaburun'daki⁸⁴ Türk kontrol noktasını geçerek

⁷⁴ Bagrathlı Krallığı, Kafkasya'da kurulan Gürcü ve Ermeni krallığın adıdır. IX. yüzyılda kurulmuş ve Kars başkent olmuştur (Kızıtanır 2018: 19,30 ve 31).

⁷⁵ Warkworth 1898: 94

⁷⁶ Warkworth 1898: 110

⁷⁷ Verst, 1,0668 kilometreye eşit bir Rus uzunluk ölçü birimidir.

⁷⁸ Osmanlı Devleti tarafından Gregoryen, Süryani, Asuri, Kıpti, Keldani gibi Osmanlı vatandaşlarının devlet nezdindeki temsilcisi, Gregoryen Ermenilerden bir din adamını Patrik ünvanıyla görevlendirmesine rağmen, Ermeniler dini lider olarak hükümet tarafından atanan patriği değil, ana makam olarak kabul ettikleri Eçmiyazin Kilisesi'nin başında bulunan Katagikos'u dini lider olarak tanımışlardır.

⁷⁹ Aziz Gregor (257-331). Bu günkü Ermenistan coğrafyasında Hıristiyanlığı yayan ve Eçmiyazin Kilisesi'ni ilk inşa eden kişi.

⁸⁰ Günümüzde Iğdır'ın karşısında- Aras Nehri'nin Ermenistan tarafında bulunan kasaba.

⁸¹ Günümüzde aynı isimle Iğdır ili merkez ilçesine ne bağlı köy.

⁸² Günümüzde Iğdır ili merkez ilçeye bağlı Suveren Köyü.

⁸³ Günümüzde Iğdır ili merkez ilçeye bağlı köy.

⁸⁴ Günümüzde aynı isimle Ağrı ili Doğubayazıt ilçesine bağlı köy.

tekrar Türkiye'ye girer. Güneye inmeye devam eden kabile, yaban kuşlarıyla dolu, sazlarla çevrili büyük bir su birikintisinin yanından sisler içinde Ağrı Dağı'nın silüetini izleyerek alacakaranlıkta Bayazıt'a⁸⁵ ulaşır.

Resim-12: Lord Warkworth'un Objektifinden 1897 Yılında Doğubayazıt⁸⁶

Lord Warkworth, şehre geldiğini öğrenen Bayazıt valisi Cebbar Bey tarafından akşam yemeğine davet edilir. Yemekten sonra Lord ve ekibine konaklamak üzere uygun bir ev tahsis eden Cebbar Bey, ertesi sabah da yanında Ermeni bir papaz ile birlikte Lord'un ziyaretine gelir. Valiyi aydın görüşlü ve sancaktaki Ermenilerle Müslümanların güven içinde yaşamasının güvencesi olarak değerlendiren Lord, aynı gün depremlerden önemli ölçüde zarar görse de hala Türkiye'nin en önemli mimari anıtlarından birisi olarak değerlendirdiği İshak Paşa Sarayı'nı⁸⁷ ve yakınında yer alan sarp kayalıkların eteğine inşa edilmiş Asurlulardan kalma Eski Kale'yi inceler. Eski Kale'nin batısında biraz yükseltilmiş bir platform üzerine inşa edilen ve askeri kışla olarak kullanılan Pers mimari tarzında yapılmış olan İshak Paşa Sarayı'na hayran kalır (Warkworth 1898: 107-112).

O gece Bayazıt'ta kalan kabile sabah güneye, Van'a⁸⁸ gitmek üzere şehirden ayrılır. Sınırın her iki tarafında küçük mezralar halinde dağınık yaşayan çok sayıda Kürt ve Ermeni köyü bulunmaktadır. Her iki hükümet de bu mezraları denetlemesine rağmen sık sık yağma olayları görülür. Bu nedenle yolda güvenlik için Ruslar tarafından görevlendirilmiş olan Kürt Ali Bey'e ilave olarak vali de Hamidiye yüzbaşısı olan başka bir Kürdü görevlendirir. Yolda öğleye doğru bastıran şiddetli yağmurda sığındıkları küçük bir kulübede mola verdikten sonra ilerleyen kabile bir zamanlar püskürttüğü kül ve lavlarla etrafa korku salmış, etrafa dağılmış halde katılmış volkanik akıntılarıyla hala korkutucu bir görünüme sahip Tendürek Dağı'nın yanından geçer. Bayazıt Ağa⁸⁹ adında bir Kürt köyüne yaklaştıklarında akşam olduğu için geceyi burada geçirirler. Kaldıkları oldukça geniş oda ile ilgili Lord'un notları yörede dönemin yaygın mimarisi konusunda ipuçları vermektedir (Warkworth 1898: 112-115). *“Dışarısoğuk olmasına rağmen bu taş kulübeler sıcaktır. İçeriye hava sadece küçük kapısı ya da duvarlar delinerek açılmış birkaç delikten girebilmektedir. Giriş kısmı doğal kayalardan ve bitişik tepenin toprağından oluşur. Çatısı düz bir taş tabakasını destekleyen ahşap kirişlerden oluşur. Kirişlerin üzeri kalın bir çamur tabakası ile sıvanmış ve ağır bir taş silindir yardımıyla düzeltilmiştir. İç planları her zaman aynıdır. Toprak zemin boyunca uzanan ve soyulmuş kavak ağaçlarıyla kirişlere tutturulmuş halde yerden yükseltilmiş platformlar vardır. Bu platformun üzerine yataklar ve keçe şeritler serilidir. Diğer tarafta da aile fertlerini ve ailenin hayvanlarını misafirlere ayıran ahşap bir çit vardır. Çitin arkasında yanmakta olan gübrenin keskin kokusu da bu çitlerin arasında diğer bölüme geçerek aynı havalandırma deliklerinden dışarı çıkar”* (Warkworth 1898: 114-115).

Sabah tekrar yola devam eden Lord ve ekibi, parlak yeşil kıyıları arasından akan Bend-i Mahi Çayı'nın sığ yerinden geçerek öğleden sonra Pergrî⁹⁰ kazasına ulaşır. Lord'un geldiğini öğrenen kaza kaymakamı⁹¹ onlar için önce sıcak bir banyo hazırlar sonra da yemeğe davet eder. Yemeği müteakip yola devam eden kabile, on mil uzunluğunda çok sayıda toy kuşunun⁹² beslenme alanı olduğu anlaşılan düz bir arazide ilerleyerek Van Gölü kıyısında sönmüş bir volkan olan Süphan Dağı'nın uzaktan silüetinin görülebildiği yerde kurulmuş olan Kordzot'a⁹³ girer. Köyün Ermeni sakinleri bir yıl önce Van ve çevresinde yaşanan olaylar⁹⁴ nedeniyle silahlı bir kabilenin köye girişi üzerine gelenlerin

⁸⁵ Günümüzde Doğubayazıt ismiyle Ağrı iline bağlı ilçe merkezi. 1897 yılında Bayazıt, Erzurum vilayetine bağlı bir sancak merkezi idi. Sancağa merkez kazası yanında Diyadin, Tutak, Kara Kilise ve Eleşkirt kazaları bağlı idi (EVS 1315: 234-244).

⁸⁶ Warkworth 1898: 108

⁸⁷ Saray günümüzdeki Ağrı ilinin Doğubayazıt ilçesinde şehir hâkim bir tepenin üstünde malikâne olarak kurulmuş bir külliye durumundadır. Bu bölgeye XVIII. yüzyılda hâkim olan Çıldır hanedanından Hasan Paşa'nın oğlu İshak Paşa tarafından 1785 yılında inşa ettirilmiştir (Eyice 2000: 542).

⁸⁸ Bu dönemde Van, Van merkez ve Hakkari sancaklarının bağlı olduğu bir vilayet merkezi idi (DS 1315: 492-497). Şemseddin Sami, Van vilayetine iki sancak, 15 kaza, 103 nahiyeye ve 1580 köyün bağlı olduğunu belirtir (Şemseddin Sami 1316: 4675).

⁸⁹ Günümüzde Çaldıran adıyla Van iline bağlı ilçe merkezi

⁹⁰ Günümüzde Muradiye adıyla Van iline bağlı ilçe merkezi. Bu dönemde Bargiri adıyla Van merkez livaya bağlı kaza merkezi idi (DS 1315: 495).

⁹¹ Kim olduğu tespit edilememiştir.

⁹² Toy, Türkiye'nin en büyük kuş türü olan toy, aynı zamanda dünyada en büyük uçabilen kuşlardan biridir. Kahverengi lekeli, iri bacaklıdır.

⁹³ Urartu literatüründe Kordzot/Körzüt, yerel dilde Arab-ı Zengi/Zengibar Kalesi diye bilinen Muradiye ilçesinin 8 km güneyinde bir kale bulunmaktadır (Tarhan ve Sevin: 1976: 276). Köyünde bu kale civarında olduğu değerlendirilmektedir. Günümüzde Uluşar ismiyle Muradiye ilçesine bağlı köydür.

⁹⁴ 1896 yılında Ermeni komitacıların Van'da başlattığı ve kısa süre sonra bölgeye yayılan ayaklanma sonrası Müslüman halk ve Osmanlı güvenlik güçleri ile Ermeni komitacılar arasında yaşanan çatışmalar. Bu olaylar esnasında Osmanlı birliklerinden 340 ölü 260 yaralı varken; Ermenilerden ise 219 ölmüş ve 69 kişi yaralanmış ayrıca 80 Ermeni'nin evi kullanılamaz hale gelmiştir (Akçora 1984: 118).

kim olduklarını öğrenmek için endişe ve merakla damlarının üzerinden gelenleri izlemeye başlar. Gelenlerin kim olduğunu öğrenen köy halkı rahat bir nefes alır. Lord ile yaptıkları sohbet kısa süre önce gerçekleşen bir yağmadan, yaşadıkları endişe ve korkudan, anarşi ve kargaşa nedeniyle ürettikleri ürünlerinin geçen yıla göre dört kat değer kaybettiğinden bahsederler. Gerçekten de evleri dolaşan Lord, evlerdeki odaların genelde boş, basit bir halı ya da hasırdan bile mahrum olduğunu görür. Benzer olayların çevre köylerde de yaşandığı, köylülerin kışlık tahıllarının, sığırlarının hatta tarım aletlerinin yağmalandığını ve yaklaşan kış mevsiminde açlıkla karşı karşıya olduklarını öğrenir (Warkworth 1898: 115-117).

Şafakta tekrar yola çıkarak küçük bir plato üzerinde güneye ilerleyen Warkworth ve kafilesi birkaç Kürt köyünün geçerek güney kıyıları Erek Dağı'na yaslanmış olan Archag⁹⁵ Gölü'ne varır. Göl kenarından geçen yolun bozuk ve bir kısmının sular altında olmasından dolayı daha yukarıdan bozuk bir patikadan geçmek zorunda kalırlar. Ara vermeden yoluna devam eden Lord, akşama doğru Van'a ulaşır ve geceyi İngiltere'nin Van konsolosluğunda geçirir. Lord, şehre girişte bir yıl önce Van'da yaşanan acı olayların izlerini görür (Warkworth 1898: 115-118). “*Şehre girdiğimizde çok sayıda kurşunlarla delik deşik olmuş, terkedilmiş halde, olaylar esnasında yaşanan şiddet ve tahribatın göstergesi olarak yüksek çamur duvarlarla çevrilmiş, sanki ipe dizilmiş, geniş puslu dalgacıklar gibi görünen sonsuz sefil bir sokak labirentinin siyah görüntüsüyle karşılaştık...*” (Warkworth 1898: 118). Şehirde yaşananlar ile ilgili olarak konsolostan aldığı bilgiler olayların çıkış nedeni ve gidişatı hakkında önemli ipuçları vermektedir. “*...Yaşanan olaylarda hükümetin Kürtler üzerinde tam kontrol sağlayamamasının kısmen etkisi vardır. Fakat en önemli neden bağımsızlık uğruna başkalarının hayatlarını umursamayan, Avrupalı güçlerin müdahalesini sağlamak için isteksiz yurttaşlarını olaylara katılmaya zorlayan, çoğu Rus vatandaşlığına geçmiş ve Rusların talimatlarıyla hareket eden Hınçak ve Taşnak komitelerinin mensupları olan Ermeni ayrılıkçıların kullandığı terör ve şantajdır. Bunlar şantaj ya da cinayet tehdidi ile bir isyan için hazırlık yaparken hain planlarını red eden kendi piskoposlarını dahi öldürdüler. Katalikos'un da bu girişimlerin engellenmesi adına bir etkisi olmadı. Ermeni isyancıların 15 Haziranda Türk askerine ateş açmasıyla başlayan ve galeyan gelen Müslüman ahalinin de katılmasıyla 17 Hazirana kadar süren olaylarda vilayet kargaşa içinde kaldı, her iki taraftan ölenler oldu. Van'da İngiltere konsolosu araya girerek olayların yatışmasını sağlamış. İsyana son vermeyi red eden, teslim olmak istemeyen bazı Ermeniler yakalandı ve öldürüldü. Bunlardan bazıları hala şehrin eteklerinde saklanmaktaydı. 1897 Osmanlı Yunan Savaşı'nda büyük güçlerin Ermeni Sorununa yönelik ilgileri azalmışken Rus silahları ve pasaportu taşıyan 300 Ermeni milliyetçisi bu ilgiyi tekrar bölgeye çekmek için 1897 Temmuzunda sınırı geçmek suretiyle Başkale'de Müslüman Kürtlere saldırarak yüzden fazlasını katlettiler. Olaylar tekrar yayılınca hükümet asker göndererek isyancıları tutukladı, tutukluların bazıları Rusya'ya teslim edilirken bazıları yargılanarak mahkûm edildiler... Her an yeni bir ayaklanma çıkabilir*” (Warkworth 1898: 121-126).

Bu noktada kendi ülkesi adına da öz eleştiri yapan Lord'a göre: İngiltere, Urmiye'ye⁹⁶ bir askeri personeli konsolos olarak görevlendirip sınırdan girip çıkan şüpheli kişileri takip etmelidir. Ayrıca Rusya'nın Ermenileri kışkırtmasıyla⁹⁷ gelişen bu olumsuz gelişmelerle başa çıkması için Türkiye'ye yardım edebilir. Her iki tarafa da dostane yaklaşmalı, reform savunuculuğu yapmak isterken bir ihanet planına da taraftar görünmemelidir (Warkworth 1898: 127-128). Bilindiği gibi 1878 Berlin Anlaşması sonrası İngiltere doğuda Rus tehlikesini, İngiltere güdümünde bir Ermenistan kurarak önleme siyasetine yönelmiştir. Bu siyasetin sonucu olarak Anadolu ahalsinin çeşitli sınıfları, siyasi durum, iktisadi ilişkiler, demografik yapı, antropolojik özellikler, sosyo-kültürel doku gibi alanlarda bilgi toplamak üzere çok sayıda görevli göndermiştir (Turan 2020: 2181-2182). Lord'un seyahatini de bu girişimlerden ayrı tutmak imkânsızdır. Ancak Lord'un Ermeni olayları konusunda tek taraflı, ön yargılı bir değerlendirme yerine objektif bir yaklaşım sergilemesi dikkat çekicidir.

4.7. Van- Musul Seyahati.

Şehirde verilen molayı ve incelemelerini tamamlayan Lord, sonbahar gününde öğleden sonra konsoloslukta karşılaştığı vatandaşı misyoner Mr. Browne'de olduğu halde Asur Nesturilerinin⁹⁸ patriklik merkezi Kochanes'e⁹⁹ gitmek üzere güneye doğru ilerler. Her iki tarafı karlı zirvelerce kapatılmış dar bir vadiyi tırmanan katile akşam

⁹⁵ Günümüzde Van Gölü'nün 30 km doğusunda, volkanik bir set gölü olan Erçek Gölü.

⁹⁶ Türkiye ve İran'a ait Urmiye Gölü arasında, Türkiye sınırına 50 km mesafede bulunan İran şehri.

⁹⁷ Bu açıklama Ermeni olaylarında Rusya'nın rolünün yabancı bir diplomat tarafından dile getirilmesi bakımından önemlidir. Warkworth'a göre: “*Şu an kritik soru büyük bir Hristiyan nüfusu kendi çıkarlarımız için kurban etmekte haklı olup olmadığımızdır. Rusya'nın Ermenistan politikasının amacı şüpheye yer bırakmayacak kadar açıktır.... Rusya Ermenisiz bir Ermenistan istemektedir. Ermeniler yönetilmesi zor bir millettir. Ve Rusya'nın ellerinde de olsa büyük ihtimalle Ermeni toprakları katliama sürüklenecektir. Rusya mümkün olduğunca suçlamalara maruz kalmadan Ermenistan'ı topraklarına katmak için büyük ihtimalle Ermenilerin katliama sürüklenmesine göz yummuştur. ... Şunu da göz önünde tutmalıyız ki Anadolu'da Ermenilerle aynı inancı paylaşan binlerce Süryani ve Yakubi her hangi bir komplö ile suçlanmadılar ve her hangi bir saldırıyı da maruz kalmadılar. Kendi adıma Türklere sempati gizlemek gibi bir arzum yok. Onların şahsında en büyük nezaket ve incelikte karşılaştım. Be onlara karşı yöneltilen suçlamaların abartılı, cahilce ve önyargılı olduğuna inanıyorum.*” (Warkworth 1898: XI-XII).

⁹⁸ Nestorilik Hristiyan teolojik akımının adını 428-431 yılları arasında Konstantinopolis Patriği olan Nestorius'tan (381-451) alır. Nestorius, Meryem'in, Tanrı olan İsa'nın değil, insan olan İsa'nın annesi olduğunu söylemiş ve dolayısıyla da, Meryem'e Tanrı'nın annesi denmesine karşı çıkmış ve Tanrı'nın doğurulamayacağını, doğurulmadığını belirtmiştir. Bu görüşünden dolayı Nestorius, Batı ve Doğu Roma kiliseleri tarafından sapkın ilan edilmiş, onun fikirlerini savunanlar da Nesturiler olarak adlandırılmışlardır (Albayrak 2007: 15-17).

⁹⁹ Günümüzde Konak ismiyle Hakkari merkeze bağlı köy. Lord'un ziyareti esnasında köy Nesturilerin patriklik merkezi idi (Warkworth 1898: 2).

gayrimüslimlerin sakin olduğu Archuk'a¹⁰⁰ ulaşarak geceyi orada geçirir. Sabah bir saatlik yolculuk sonrası küçük bir köprüden geçen ve derenin akış yönünü izleyen kabile kısa süre sonra yüksek bir kaya kütlesi üzerine inşa edilmiş sarp kalesi ile ünlü Khoshab'a¹⁰¹ varır (Warkworth 1898: 142). Khoshab Kalesi'ni gezen Lord Warkworth, kalelerin gelini olarak adlandırılan ve dibinden berrak bir derenin aktığı kalenin kapısının üzerinde oyulmuş iki aslan armasına hayran kalır. Bir zamanlar 1.300 hane olduğu tahmin edilen kasabanın son dönemlerde yaşanan çatışmalar nedeniyle nüfusunun iyice azalmış olduğunu görür. Ertesi gün kaza kaymakamını da ziyaret eden Lord, kaymakamın Nesturi bir papazı öldüren Kürt Ağası Şeyh Sadık'a hükümetin tereddütlü davranmasına rağmen karşı çıktığı için Şemdinli'den¹⁰² gönderilmiş cesur ve yetenekli birisi olduğunu öğrenir (Warkworth 1898: 143). Lord, Khoshab'tan itibaren bölgedeki çatışmaların sadece Müslüman ahali ile Ermeniler arasında olmadığını, Müslümanlarla Nesturiler arasında da ciddi çatışmaların yaşandığını fark etmeye başlar ve yolculuğunun ilerleyen kısımlarında da benzer olaylara şahit olmaya devam edecektir. Bölgede uzun yıllar Osmanlı egemenliğinde kimliklerini ve kültürlerini muhafaza etmiş olan diğer gayrimüslim Osmanlı vatandaşları gibi Nesturiler de 19. yüzyıl başlarından itibaren hem misyonerlik faaliyetlerine hem de devlete karşı tavır almaları konusunda kışkırtmalara maruz kalmışlardır.

Resim-13: Lord Warkworth'un Objektifinden 1897 Yılında Khoshab Kalesi¹⁰³

Warkworth'un haberdar olduğu bu çatışmalar aslında kışkırtılan Nesturilerin Avrupalıların desteğine güvenerek önceleri vergilerini veregeldikleri yerel Kürt beylerine vermekten vazgeçmeleri sonucu bu beylerin 19. yüzyıl ortalarından itibaren Nesturilere saldırılarıyla başlayan ve hala devam eden çatışmaların¹⁰⁴ devamı niteliğindedir (Çerme 2005: 60).

Kaymakamla yenilen öğle yemeğini müteakip yola devam eden kabile şiddetli bir kar fırtınası eşliğinde Başet Dağı'nın sol tarafından devam ederek Kası¹⁰⁵ Mezrası'nda mola verir. Mola sonunda şiddetli soğukta ilerleyerek Ağrı Dağı'nın uzak tepeleri ve Süphan Dağı'nın güzel manzarasının bile görülebildiği Güzeldere Geçidi'nde bulunan küçük bir handa dinlenirler. Mola sonrası düz bir arazide yola devam eden kabile, kısa süre sonra bir tepenin eteklerinde kurulu olan Ömer Ağa köyüne ulaşırlar. Van vilayetine bağlı bir sancak merkezi olan Julamerk¹⁰⁶ yakınındaki Ömer Ağa köyünün ağası ve Lord Warkworth'un yol arkadaşı Mr. Browne'un dostu olan Nurullah Bey'in evinde misafir olurlar. Köy yolunda karşılaştıkları bir papazdan Nesturilerin yaşadığı Huzi'ye¹⁰⁷ yerel Kürt grupların saldırdığını, kiliseyi yağmaladıklarını, papazında canını kurtarmak için kaçtığını öğrenirler. Papazı da yanlarına alarak geceyi köyde geçiren kabile, ertesi gün Zap Vadisi'ne doğru yoluna devam eder (Warkworth 1898: 144-145). Güzel bir vadi içinden akan Zap Vadisi'nin kamışlı rotası boyunca devam eden Lord ve ekibi, akşam vakti nehir kenarında olan Zerani'de¹⁰⁸ ince spiral balmumu ile aydınlatılan ve içi odun ateşinin dumanıyla kaplanmış oldukça kirli küçük bir kulübede sığır ve atlarla yan yana konaklar. Şafak vakti köyden ve Zap Vadisi'nden ayrılarak güney batıya yönelen kabile sulu kar yağışı altında tepeler boyunca devam edip önce Kazan Vadisi'nde bulunan Nesturi köyü Kerni'ye¹⁰⁹, sonrada aynı sarp vadide ilerleyerek 6000 fit yüksekliğinde ve üzerinde Kochanes köyünün

¹⁰⁰ Günümüzde Erçek adıyla Van ili İpek Yolu ilçesinin bir mahallesi haline gelmiştir.

¹⁰¹ Günümüzde Güzelsu ismiyle Van ili Gürpınar ilçesine bağlı köy. Lord, Khoshab'tan kaza merkezi olarak bahsetmektedir. Resmi kayıtlara göre 1878 yılında Van merkez sancağına (DS 1295: 384), 1918 yılında ise Hakkari sancağına (DS 1334: 710) bağlı kazalar arasında yer almaktadır.

¹⁰² Şemdinli bu dönemde Şemdinan adıyla Van vilayeti Hakkari livasına bağlı bir kaza merkezi konumunda idi (DS 1315: 497).

¹⁰³ Warkworth 1898: 142

¹⁰⁴ Bu çatışmaların II. Mahmud dönemi ile başlayan merkezileşme çabaları sonucu yerel egemenliklerinin sona erdiğini düşünen, ya da buna inanan Nesturilerin Misyonerlerin desteğine de güvenerek yerel Kürt beylerin egemenliğine dayanan geleneksel statükoyu değiştirmek, Kürt beylerin nüfuz ve kontrolünden kurtulmak istemesi, Kürt beylerin de statükoyu devam ettirme çabalarının bir sonucu olarak (Tamur 2021: 60) çıktığı iddia edilebileceği gibi Nesturilerin misyonerlere güvenerek bölgedeki bazı Müslümanları katlettiğini, bazı köylerde camiye kiliseye çevirecek kadar taşkınlıklarda bulunmalarının da etken olduğu (Dalayan 2009: 106) unutulmamalıdır. Osmanlı Devleti Nesturilerle Kürtler arasındaki çatışmaları önlemek için bazı Nesturi köylerine asker konuşlandırmak gibi tedbirler almış, kısmen etkili olmuşsa da bölgedeki yaylak-kışlak hayatı ve coğrafi koşullar nedeniyle tam anlamıyla olayların kontrol altına alınması mümkün olmamıştır. Bu çatışmalar zaman zaman çok şiddetli olmuş, hatta 1842 yılında Hakkari Emiri Nurullah, Kochanes'e saldırarak Patrikhaneyi yağmalayıp yakmış, patriği de orayı terk etmek zorunda bırakmıştır (Çerme 2005: 60).

¹⁰⁵ Günümüzde Sevindik adıyla Van ili Gürpınar ilçesine bağlı köy.

¹⁰⁶ Günümüzde Hakkari il merkezi olan Şemdinli (Şemseddin Sami 1307: 1852). Bu dönemde Hakkari ismiyle Van vilayetine tabi bir liva merkezi idi (DS 1315: 496).

¹⁰⁷ Günümüzde İlicak adıyla Van ili Başkale ilçesine bağlı köy.

¹⁰⁸ Günümüzde gayrimüslim halde olan ve Hakkari ili merkez ilçeye bağlı Pınarca köyüne tabi Çatdere Mezrası.

¹⁰⁹ Günümüzde Kazan adıyla Hakkari ili Çukurca ilçesine bağlı köy

bulunduğu heybetli zirvenin eteğine ulaşırlar. Köye girişlerinde yol çok dar ve bozuk olduğu için katırlarından birisi daha ayağı kayarak dereye yuvarlanır ve kısa süre sonra da gözden kaybolur. Köylüler tarafından sevinçle karşılanan Lord ve ekibi, mutasarrıf ile görüşmek için Julamerk'e gitmesi nedeniyle köyde olmayan katalikosun evinde misafir edilir (Warkworth 1898: 147-149).

Evdeki misafirligi esnasında yemek öncesi yaşananlar ve yemekler hakkında verdiği bilgiler Nesturilerin mutfak kültürü ve gelenekleri hakkında önemli ipuçları verir: *"Elbiseleri bir sanat eserinden daha çok özgün görünmektedir. Üzerlerinde bol bir gömlek ve anormal derecede geniş bir pantolon vardır. Gömleğin alt kısımları pantolonun içine sokulmuştur. Gömlek ile pantolonun birleştiği bellerine üzerinde uzun bir hançer bulunan bir kuşak sarılmıştır. Gömleğin üzerine de bellerine kadar uzanan kısa bir ceket giymektedirler. Ayaklarında parlak renkli yünden, kalın örme çoraplar, ayak bileklerine uzun iplerle sabitlenmiş, düztabanlı keçe ayakkabıları vardır. Misafir edildiğimiz evde kısa bir çay sohbeti sonrası hizmetkârlar tarafından odanın güzel kokması için gül ağacı dalları yakıldı. Daha sonra tabaklara servis edilmek üzere peçete gibi katlanmış çok sayıda ekmek ile birlikte içinde kaşık-bıçak olmayan bir tepsi içinde akşam yemeği getirildi. Temel yemek içinde çeşitli formlarda - sade, kaynatılmış ve eritilmiş suya batırılmış- koyun eti ve dilimlenmiş tavuk parçaları ile tereyağı, ve baharatlı pilav idi. Tamamlayıcı yemek olarak muhteşem bir bal tatlısı ile yoğurt ve kaymak verildi. Yemek sonrası hizmetçiler tarafından ellerimizi yıkamak için bakır bir leğen getirildi. Leğen üzerinde bakır bir ibrikten dökülen suyla ellerimizi yıkadık. Yemekten sonra kahve ve pipo içtik"* (Warkworth 1898: 150-151).

Resim-14: Lord Warkworth'un Objektifinden 1897 Yılında Kochanes'te Süryani Çocuklar¹¹⁰

Köyde bulunduğu süre içinde yerel Kürt beyleri tarafından hem köydeki hem de çevre kazalarda yaşayan Nesturilere saldırılar düzenlendiğini, hükümetin bu saldırıları önlemekte yetersiz kaldığını öğrenir. Kochanes'e beş yıl önce saldıran ve yağmalayan Kürt grupların geçen yılda hem Kochanes'e hem de Diz'e¹¹¹ saldırdığını ve bu saldırılar nedeniyle Nesturilerin yabancı koruma uğruna Ortodoks kilisesine katılmaya başladıklarını, Ortodoks olanların Rusya'ya gittikleri bilgisini alır. Komşu Gavar¹¹² ve Albeg¹¹³ kazalarının da sakinleri olan Nesturiler tarafından büyük oranda terk edilmiş olduğunu, Kochanes Nesturilerinin de yeni bir saldırı endişesi içinde yaşadıklarını öğrenir (Warkworth 1898: 158-160). Kafile, eşinin evde olmamasına rağmen kendilerini evinde misafir eden Katalikos Mar Şimun'un eşi Surma'ya teşekkür edip ertesi gün Kochanes'in zirvesinden Diz Kalesi ve Cilo Dağları'na kadar görülen güzel bir manzaranın izlenebildiği açık bir havada köyden ayrılır. Yolun solunda yer alan pürüzlü bir uçurumu takip ederek derin, sulu bir kar içinde güneye Julamerk Vadisi'ne doğru ilerler. Bir süre sonra da heybetli bir tepenin eteğinde kurulu Julamerk'e ulaşırlar. Kafile mutasarrıf¹¹⁴ tarafından nezaketle karşılanır ve ağırlanır (Warkworth 1898: 160-163). Geceyi Julamerk'te geçiren Lord, Julamerk yakınından geçen ve kaya yüzeyine oyulmuş kaba basamaklar sayesinde dar bir yarıktan Zap Vadisi'ne inerek Tkhoma¹¹⁵ yönünde güneye doğru tekrar ilerlemeye başlar. Ara sıra sadece bir yarık şeklinde daralan, muazzam yükseklikteki kayalar arasında uzanan vadinin içinde kafile güçlüklerle ilerliyordu.

¹¹⁰ Warkworth 1898: 158

¹¹¹ Günümüzde Yüksekova adıyla Hakkâri iline bağlı ilçe merkezi

¹¹² Yüksekova ilçesinin adı Kürtçede Diz olarak bilinirken Ermenice Gevar/Gavar olarak bilinmektedir (<https://nisanyanmap.com/?yer=36463&haritasi=hakkari>, 03/06/2022, 12:35'de ulaşıldı). Bu dönemde Gevar ismiyle Van vilayetine tabi Hakkari livasının bir kazası konumunda idi (DS 1315: 496).

¹¹³ Albeg/Elbak. günümüzde Başkale adıyla Van iline bağlı ilçe merkezi. Bu dönemde Elbak adıyla Van vilayeti Hakkari livasına bağlı bir kaza merkezi idi (DS 1315: 496).

¹¹⁴ 1897 yılında mutasarrıf Ziya Bey idi (BOA.DH.TMIK.S.9/22, BOA.DH.ŞFR.278/101).

¹¹⁵ Süryanicede kurban, adak anlamına gelen Txub/Txuma günümüzde Hakkari ili Çukurca ilçesine bağlı Çeltik mezasıdır.

Resim-15: Lord Warkworth'un Objektifinden 1897 Yılında Hakkâri Dağları¹¹⁶

Bu kayalar üzerinde gezinen keçilerin yuvarlayabilecekleri bir taşın üzerlerine düşmesi korkusuyla ilerleyen kabile bazen nehrin sığ bir yerinden yürüyerek, bazen de zayıf hasır bir köprü üzerinden geçerek vadide yoluna devam eder. Yolculuk esnasında zaman zaman yüksek tepeler üzerine taş yığınlarından inşa edilmiş küçük ev kümeleri, yapay teraslara ekilmiş darı ve pirinç tarlaları, yanlarında kavak ağaçları dışında medeniyete dair biz iz göremezler. Vadinin sonuna doğru sel atıklarının patikayı kapatmış olması nedeniyle Lord ve ekibi batıya, içinde Mar Audishu Manastırı'nın¹¹⁷ yer aldığı Tal Vadisi'ne¹¹⁸ geçerek yola devam eder. Geceyi Rabbat'ta¹¹⁹ geçiren kabile ertesi gün çıktığı yolculuk esnasında yakalandıkları şiddetli sağanak ve dondurucu soğuktan korunmak için vadi kenarında buldukları doğal bir mağaraya sığınır. Mağaradaki öğle yemeği ve molanın ardından tekrar harekete geçen kabile vadinin genişlediği, çok sayıda iki katlı ev, yapay sulama kanallarıyla sulanan ekili bahçeler ve kavak ağaçlarıyla kaplı bir Nesturi yerleşimi olan Thoma'ya girer (Warkworth 1898: 163-165).

Resim-16: 1897 Yılında Thoma'da Bir Nesturi Evi¹²⁰

Resim-17: 1897 Yılında Thoma'lı iki Nesturi¹²¹

Lord, Thoma'da gördüğü Nesturilerin evleri ve giyim tarzları hakkında ilginç bilgiler verir: *“Evler iki katlıdır. İkinci katların tüm ön cepheleri serin olması ve rüzgâr alması için açık bırakılmıştır. Üst katın arka tarafında ise üzeri mısır ve darı yığınları ile dolu yatak odaları vardır. Sıcak havalarda ya yaylalara göç ederler ya da kuru dere yataklarında bulunan dört uzun direk tarafından desteklenen ve dokuma dallardan oluşan ve üzerlerinde mısır istif edilmiş platformların düz çatılarında öğlen uykusuna yatarlar. Evlerin kenarlarında bol miktarda incir ve asma yetiştirilmiştir. Kararmış kırışlerde kuruması için asılmış tütün yaprakları yanan ışıklardan muazzam bir perde gibi görünmektedir. Herkesin başında Robinson Crusoe şapkası vardır... Kulaklarının üzerine bataklık parlak sarı kadife çiçeklerinden asmak yaygın bir alışkanlıktır. Dans ederken sadece köy ağalarının ya da zengin olanların sahip olabileceği püsküllerle süslenmiş çok güzel gümüş işlemeli küçük hasır kalkanlar kullanıyorlar”* (Warkworth 1898: 165-166). Kafileyi misafir eden köyün ileri gelenleri akşam yemeğinde Lord Warkworth'un etrafına toplanır ve Türk ve Müslüman Kürtlere karşı İngiltere'nin kendilerine yardımcı olup olmayacağını sorarlar. Konuşmalardan Nesturilerin İngiltere'ye kırgın olup, güvenmediklerini fark eden ve ülkesi adına net cevaplar vermekten kaçınan Lord Warkworth, ertesi günü güneşli bir akşam vakti ekibi ile birlikte Thoma'dan ayrılır (Warkworth 1898: 167-170).

¹¹⁶ Warkworth 1898: 162

¹¹⁷ Hakkari'de Oğul Vadisi'nin orta kesiminde yer alan Mar Abdişo Manastırı.

¹¹⁸ Hakkari merkeze 27 km uzaklıkta günümüzde Oğul Vadisi olarak bilinen vadi.

¹¹⁹ Günümüzde Hakkari merkez bağlı Oğul köyüne tabi Kavak mezarası.

¹²⁰ Warkworth 1898: 166.

¹²¹ Warkworth 1898: 148.

Birkaç saat derenin kenarını kaplamış olan atıklar arasında ilerleyen kabile sonra doğuya dönerek Sarbegan Vadisi'ne girer ve vadide gördükleri iki katlı ve ön cephesi bir dizi dağ keçisi boynuzu ile süslenmiş bir evde mola verirler. Akşam yemeğinde pilav ve üzüm ikram edilen kabile geceyi burada geçirdikten sonra sabah Leezan¹²² istikametinde yola devam eder. Yükleriyle birlikte atların güçlükle geçebildiği dar bir patika üzerinde ilerleyen kabile yaklaşık altı mil sonra ulaştıkları Shurt'un¹²³ küçük bir mezrasında mola verir. Mola sonrası yola devam eden kabile tepelerin zirvesi boyunca uzanan katır yolunu takip ettikten sonra Zap üzerine kurulu kavak ağaçları üstüne gerilmiş hasırlardan oluşan ilkel bir köprü üzerinden geçerek Leezan'a ulaşarak hana yerleşir. Elli yıl önce burada Kürtlerle Nesturiler arasında şiddetli çatışma yaşandığını, çok sayıda kişinin hayatını kaybettiğini öğrenir¹²⁴. Dereye bakan dağların arasında kurulu olan kasaba hanının hemen yanında St. George adıyla bilinen kiliseyi inceler. Daha önce yanından geçtikleri Mar Shalita Kilisesi ile aynı mimari özelliklere sahip olduğunu fark eder. Kafileyi geriden takip eden yük katırlarının kasabaya ulaşmasında sonra Lord Warkworth, Van'dan itibaren kendisiyle birlikte bölgeyi gezen ve geri dönmek isteyen vatandaşı Mr. Browne ile vedalaşarak Hais¹²⁵ ve Amadiyah¹²⁶ üzerinden Musul yönüne gitmek üzere Leezan'dan ayrılır (Warkworth 1898: 170-175). Mr. Browne ile ayrılan Lord bu defa yolculukları esnasında kendilerine yardımcı olmak üzere Leezan'dan üç Nesturi alırlar. Yeni kabile Zap'ın sağ kıyısı boyunca yaklaşık üç mil ilerleyerek zikzaklar çizerek yoğun meşe kaplı yüksek bir tepeye ulaşır. Rehberin yolu şaşırmasıyla Berwari Vadisi'ne giren kabile o gün Hais'e ulaşamayacaklarını anlayınca İmadiye kazasına tabi Eyett¹²⁷ köyünde geceyi geçirir. Lord ile sohbet eden köyün ağası, civarda yaşanan asayişsizlikten ve hırsızlık olaylarından, güvenlik güçlerinin bu olaylara karşı etkisiz kaldığından şikâyet eder. Sabah Hais'e doğru yola koyulan kabile sık ormanlık bir alanı geçtikten sonra Hais'e ulaşır ve önünde ceviz, dut ve hurma ağaçları olan bir evde mola verirler (Warkworth 1898: 175-182). Hais'te Amadiyah yolunun güvenli olmadığı, bir gün önce iki kişinin yolda öldürüldüğü haberini alarak endişelenir. Buna rağmen zaman kaybetmek istemeyen kabile, şiddetli soğuk hava eşliğinde etrafı dikkatlice gözleyerek tehlikeli yamacı geçip önce Amadiyah'ın harap haldeki kalesinin yıkıntılarının uzaktan görülebildiği yüksek bir tepeye ulaşır oradan da geniş dalgalı bir ovada ilerler. Kasabanın girişinde kenarlarında kavak ağaçları olan mısır tarlalarının arasından geçerek içinde harap haldeki bir kaç ahşap ev, büyük bir minare ve idare binalarının bulunduğu Amadiyah Kalesi'ne varır. Kabile Kaza kaymakamı¹²⁸ tarafından misafir edilir. Lord, sıcak bir odada istirahat ettikten sonra Musul istikametine doğru yoluna devam eder. Soğuk hava ve karlı zeminde Ghara bölgesi üzerinde yaklaşık 5.000 feet ilerleyen kabile, Kürtlerin sakin olduğu Spindari'ye¹²⁹ ulaşır ve geceyi burada geçirir.

Resim-18: 1897 Yılında Hais'li Kadınlar.¹³⁰

Resim-19: Warkworth'un Objektifinden 1897 Yılında İmadiye Kalesi.¹³¹

Ertesi gün yola devam eden kabile önce meşe kaplı sonra da zakkum ve karaçalılarla kaplı bir alanı geride bırakarak Atush¹³² nahiyesine ulaşarak nahiyeye müdürünün ayarladığı bir evde geceyi geçirir. Lord, ertesi gün kasaba yakınında

¹²² Leezan/Lizan günümüzdeki Hakkari ili Çukurca ilçesinin Süryanicedeki ismi olup, Kürtçesi Çal olarak bilinir.

¹²³ Günümüzde Çığlı adıyla Hakkari ili Çukurca ilçesine bağlı köy.

¹²⁴ Yukarıda da bahsedildiği gibi misyonerlerin kıskırtmasıyla Nesturilerin yerel Kürt beylerine karşı tavır alması ve yerel Kürt beylerin hakimiyetine dayanan geleneksel statükoyu değiştirmeye çalışmaları Kürt beyleriyle Nesturiler arasında çatışmalara yol açmıştır. Yerel Kürt beylerinden Hakkari Emiri Nurullah Bey, Nesturileri itaat altına almak ve geleneksel statükoyu korumak adına 1841'de Nesturilere karşı harekete geçmiştir. Bu süreçte Kochanes -Patriklik merkezi- başta olmak üzere bölgedeki diğer Nesturi yerleşimleriyle birlikte Leezen'de -Çukurca- saldırıya maruz kalmıştır. Bu çatışmaların nedenleri ve ayrıntıları hakkında bkz.(Dalyan 2009: 106-110).

¹²⁵ Yeri tespit edilememiştir.

¹²⁶ Günümüzde Irak sınırları içinde kalmış olan şehir bu dönemde Musul vilayeti merkez livasına tabi bir kaza merkezi idi (DS 1315: 368).

¹²⁷ Yeri tespit edilememiştir.

¹²⁸ Lord mutasarrıf demesine rağmen bu dönemde İmadiye kaza statüsünde idi. Bu dönemde kaymakam Mustafa Salim Efendi idi (BOA.BEO. 1052/78887).

¹²⁹ Günümüzde aynı isimle Kuzey Irak'ta Dohuk vilayeti, Sayhan ilçesi sınırları içinde kalan bir köy.

¹³⁰ Warkworth 1898: 178.

¹³¹ Warkworth 1898: 182.

¹³² Günümüzde Irak'ın Kürt bölgesel yönetimine bağlı olan ve aynı zamanda petrol kuyularının bulunduğu Atruş kasabası.

Şeyh Adi¹³³ köyünde bulunan Yezidilik mezhebinin kurucusu Şeyh Adi'nin mezarı ve Yezidilerin¹³⁴ tapınağı olan mekânı görmeye gider fakat eski bir Nesturi kilisesinden çevrilme olduğu anlaşılan tapınağın birkaç yıl önce tahrip edilmesinden dolayı harabelerinden başka bir şey bulamaz (Warkworth 1898: 184-186). Şeyh Adi'den sonra doğuya dönen kabile düz bir kumsal alanda ilerleyerek birkaç küçük Arap köyünü geçtikten sonra bir vadinin girişinde ve berrak bir derenin kenarında bulunan Bavian köyüne varır. Güneş batarken buradaki dereyi geçen kabile, nehir kenarında bir saat ilerledikten sonra rastladıkları zengin bir Arab çobanın evinde konaklar. Ertesi gün cılıbıt, kum tavuğu ve kaya güvercinleriyle dolu kurak bir düzlükte güneye doğru iki gün devamlı ilerleyen kabile, bir zamanlar Ninova¹³⁵'nin bir parçası iken şimdi sadece birkaç küçük kulübenin bulunduğu, bataklıklarla çevrili Korsabad'a¹³⁶ ulaşarak geceyi orada geçirir. Sabah yola çıkan kabile öğleye doğru Yunus Peygamber Türbesi yanından geçerek Tigris¹³⁷ üzerine kurulu muhteşem bir köprüyü geçerek Musul'a¹³⁸ girerler (Warkworth 1898: 186-189). Lord, doğruca vatandaşı konsolos yardımcısı Nimrod Rassam'ın evine giderek onun misafiri olur. Ertesi gün şehri gezen Lord, 1897 yılında Musul ile ilgili gözlemlerini şu şekilde aktarır: “Şehir tıpkı Bağdat gibi teknelerden yapılmış köprü ile üzerinden geçilen bir ırmağın iki kenarında kuruludur. Her iki tarafta da Türk, Ermen, Kürt ve Suriyelilerden oluşan canlı bir kalabalık vardır. Nehrin yalnızca bir tarafında binalar vardır. Bağdat'ın aksine Musul'da zarif hurma, nar, palmye kümelerini, uzun bahçeleri, evlerden fırlayan ahşap kafesli çıkıntuları ve balkonları fazla göremezsiniz. Diğer yandan evlerin önemli bir bölümü taşlardan yapılmıştır... İlgi çekici her hangi bir kamu binası ya da diğer camilerle karşılaştırılacak ünlü bir camisi yoktur. En dikkat çekici yapıları şehrin etrafını çeviren yüksek duvarlar ve eğik minaresiyle ünlü Uzun Nurettin Camii'dir. Valinin sarayı şehrin güney kapısına yakın dereye bakan yerdedir” (Warkworth 1898: 189-192).

Resim-20: Warkworth'un Objektifinden 1897 Yılında Musul Şehri¹³⁹.

Resim-21: Warkworth ve Ekibi Musul'da Pazar Yerine Girenken¹⁴⁰

Aynı gün valiyi de ziyaret eden Lord, Musul yakınlarında ve Dicle'nin doğu kıyısında yer alan, taş ve mermerin olmadığı alüvyonlu düz bir ovada kurulmuş olmasına rağmen sarayı ve tapınaklarının oymaları, boyutu ve yüksekliği ile görenleri hayran bırakan Asurlulara başkentlik yapmış antik Ninova şehrini de gezer. Daha sonra güneyde Shergat¹⁴¹ şehrine kadar Dicle Nehri kenarında kurulu olan diğer Asur yerleşimlerini görmek için bir kayık kiralayarak Dicle üzerinde güneye doğru yola çıkar. Yorucu bir yolculuk sonrası muhtemelen eski Asurluların soyundan gelen Arapların yaşadığı ve eski bir Asur yerleşimi olan Nimrud'a ulaşan Lord, burada da incelemelerde bulunur fakat ilgi çekici nesne olarak sadece altında küçük kanatlı bir sfenks gravürü olan eski Mısırlıların kutsal böceğinin tasvirini bulur.

¹³³ Şeyh Adi (1075-1162), 1116'da Mekke'yi ziyaret ettikten sonra Kuzey Irak'a Laliş'e gelip eski bir manastıra yerleşti. Burada Zerdüştlük içeren farklı mahalli Kürt inançlarını İslâm Sufiliği ile kaynaştırmak suretiyle Ezidiliğin temelini teşkil eden Adavviyye tarikatını kurdu. Vefat edince şeyh buraya gömülmüş ve Yezidiler için kutsal bir mekân, ismi de Şeyh Adi olarak değişmiştir (Uludağ 1998: 381).

¹³⁴ Temel esasları 1075-1162 yılları arasında yaşamış Şeyh Adi tarafından Zerdüştlük içeren farklı mahalli Kürt inançlarının İslâm sufiliği ile kaynaştırılmasıyla belirlenmiş inanç sistemidir. Yezidilikte tanrı, Dünya'nın sadece yaratıcısıdır, sürdürücüsü değildir. Tanrısal iradenin vücut bulması için Düşmüş Melek, bir nevi aracılık rolü üstlenmiştir. Düşmüş melek, Melek Tavus olarak adlandırılır ve bir tavus kuşu ile simgelenir. Melek Tavus, en güçlü melek ve aynı zamanda affedilmiş Şeytan'dır. Tanrı, özünde iyilikle dolu olduğundan ibadet edip onun gönlünü kazanmak gerekmez. Aksine ibadetin ona değil, içi kötülüklerle dolu olana, Tavus'a yapılması ile kötülüğün en büyük kaynağından korunulur. İyilik ve kötülüğün kaynağı aslında Melek Tavus'tur. Âhret inancı gibi sonradan hesap verilecek bir yerin varlığı söz konusu değildir (Taşgın 2013: 525-527).

¹³⁵ Asur Devleti'nin başkenti olan antik şehir. Dicle Nehrinin sol tarafında Babil'in 400 km kuzeyindedir (Şemseddin Sami 1316: 4643).

¹³⁶ Korsabad, Musul'un 15 km kuzeydoğusunda olup Asurlular döneminde bir süre başkent olmuştur.

¹³⁷ Dicle Irmağı

¹³⁸ Günümüzde Irak sınırları içinde kalan şehir bu dönemde merkez liva yanında Kerkük ve Süleymaniye livalarının bağlı olduğu bir vilayet merkezi idi (DS 1315: 368-370).

¹³⁹ Warkworth 1898: 192

¹⁴⁰ Frontispiece of Notes from a Diary in Asiatic Turkey.

¹⁴¹ Asurlular döneminin önemli kentlerinden olup günümüzde Kuzey Irak'ta Dicle'nin batı yakasında, Musul'a yaklaşık 11 km uzaklıkta yer alan antik şehir.

Resim-22: Warkwort'un Dicle Nehri Üzerinde Musul-Şhergat Arası Yolculuk Yaptığı Sal¹⁴².

Köyde birkaç saat kalan kabile tekrar yola çıktığında birkaç noktada mola verilen yorucu bir yolculuk sonrası sıcak ve güneşli bir havada Shammar Araplarının geleneksel kamp alanı yakınındaki Shergat'a ulaşır. Fakat hevesle antik şehrin kalıntılarını görmeyi bekleyen Lord, hayal kırıklığı yaşar. Antik şehrin kalıntıları zaman içinde tahrip edildiği için birkaç yıkık duvar, iki tünel, çivi yazılı bir tuğla ve geniş bir alana yayılmış farklı dönemlere ait farklı renklerde çok sayıda cam ve çanak-çömlek parçalarından başka bir şey bulamaz. Fakat bölgedeki Arapların antik bir mezardan zarar vermeden çıkardığı antika sürahi ve leğeni de satın almaktan geri durmaz (Warkworth 1898: 192-208).

Resim-23: Warkwort'un Ekibi Çölde El-Hatr'a Giderken¹⁴³.

Kabile, Shergat'taki incelemeleri sonrası Musul'a dönüşte kara yoluyla dönmeye ve Shergat- Musul yolu üzerindeki çölde bulunan bir başka antik kent El Hatr'a¹⁴⁴ uğramaya karar verir. Saatlerce çorak çöl ve kavurucu sıcakta at üstünde ilerleyen kabile ikinci gün öğleden sonra El Hatr'a varır. Güneşin ışığında bu yalnız ölü şehrin görkemli sarayları ve duvarlarının kalıntılarının sessizliğinin ayrı bir çekicilik kattığı antik şehirde mola verir. Lord, burada tapınağın kuytu köşelerinde yuva yapan ve tepelerinde dönen akbabalar ve mavi güvercinler dışında her hangi yaşam belirtisi bulamaz. Antik şehrin kalıntılarını dikkatlice inceleyen Lord, gezdiği diğer antik kentlerde olduğu gibi burasının da korunmamış olması, zaman içinde harap olmasından dolayı üzülür (Warkworth 1898: 208-212). El-Hatr'da incelemelerini tamamlayan lord ve ekibi yine aynı çorak çöl ve sıcak havada Musul'a ulaşmak üzere kuzeye yönelir. Musul'a altı saatlik mesafeye yaklaşıp kadar hiçbir yerleşim yerine rastlamadan ilerleyerek daha önce Shergat'a gitmek üzere ayrıldıkları Musul'a Aralık ayı başında tekrar ulaşır (Warkworth 1898: 212-213).

4.8. Musul-İskenderun Seyahati

Musul'da kısa bir mola veren Lord, kış mevsiminin etkilerini iyice hissettirmeye başladığı Aralık başında Diyarbakır'a gitmek üzere ilk varış yeri olarak Sincar'a ulaşmak amacıyla tekrar yola koyulur. Islak-nemli havada ilerleyerek Musul vilayeti merkez sancağına bağlı bir kaza merkezi olan (Musul Vilayet Salnamesi- MVS 1312: 155, MVS 1325: 77) Sincar'a ulaşır. Kabile burada verdiği mola esnasında Musul'a yeni atanan vali¹⁴⁵ Sincar'da olduğu

¹⁴² Warkworth 1898: 200

¹⁴³ Warkworth 1898: 206.

¹⁴⁴ Irak'ın Ninova ilinde yer alan bir antik kenti. Musul'un 110 km güneybatısında yer almaktadır. Aramice "çevrilmiş yer" anlamına gelen Hatra şehri, MÖ 1. yüzyılda dini ve ticari merkez olarak Partlar tarafından kurulmuştur. Şehrin ilk sakinleri, şeyh ve rahip sınıfının egemen olduğu çöl Araplarıdır. Sonraki dönemlerde Roma-Sasani çatışmalarına sahne olan şehir bu çatışmalardan dolayı büyük oranda tahrip olmuş, halkı tarafından terk edildikten sonra da çöl kumları altında kalmıştır. 1836 yılına gelindiğinde ilk olarak İngiliz diplomat H. J. Ross tarafından keşfedilmiş ve ardından birçok yabancı gezgin ve bilim insanı tarafından araştırma yapılarak kayıtlara geçirilmiştir (Olbrys 2016: 64-67).

¹⁴⁵ 26 Ekim 1897 öncesi görevde olan Vali Zühtü Bey aynı tarihte görevden alınarak yerine Abdülvahap Bey atandı (BOA. BEO.1029/77114). Burada görev yerine giden valinin Abdülvahap Bey olduğu anlaşılmaktadır.

için o ayrılmadan kafilenin ayrılmasına müsaade edilmez. Valinin ayrılmasıyla yaşadıkları kısa zaman kaybı sonrası tekrar yoluna devam eder.

Resim-24: Warkworth'un Objektifinden El-Hatr'daki Antik Sarayın 1897 Yılındaki Durumu¹⁴⁶.

Kaza ile aynı adı taşıyan Sincar Dağı'nı geçtikten sonra batıya doğru ceylan sürüleri, zehirli yılanların bol olduğu çöl bölgesinde Çil Ağa, Deir, Palmira köylerinin yer aldığı güzergâh boyunca ilerler. Çöl alanın bitiminde zengin kahverengi bir ovaya giren kabile, bir kısmı Arapların yağmalarından dolayı terk edilmiş, Kürt ve Yakubilerin sakin olduğu bazı köylerin yanından geçer. Gece yarısı bu köylerden birisinin yanından geçerken etrafta yağmacılık yapan silahlı, atlı bir Arap eşkıya grubunun kendilerini izlediğini fark ederler. Fakat kafilenin silahlı oluşu ve muhtemel bir saldırıda kendini korumaktan çekinmeyeceği izlenimi vermesi nedeniyle şakiler saldırmaya cesaret edemez. Ertesi gün rastladıkları bir başka köyde öğle yemeği için mola veren kabile Sincar yönünden tüfek ve uzun mızraklarıyla birer ikişer düzlüğün diğer tarafına girmekte olan ve kafileyi takip eden -muhtemelen gece karşılaştıkları- Arap şakileri görürler. Fakat kısa süre sonra Mardin'e bir günlük mesafede Mardin'den gelen ve şakilerin peşinde olan bir grup zaptiye ile karşılaşmaları sayesinde muhtemel bir saldırıdan kurtulurlar (Warkworth 1898: 213-218). Karşılaştıkları zaptiyelerle birlikte Mardin yönüne devam eden kabile Antik Palmira¹⁴⁷ şehrine ulaştığında Lord, antik şehri inceler ve bir krokisini çıkarır. Yolun devamında normalde ateşli silah taşınması yasak olan tüfekli bir grup Arap ile kabile karşılaştığında zaptiyeler bu silahlı Arapları yakalamak için ateş eder ve bazılarını yaralar. Palmira'dan sonra ilerleyen kabile Mardin'e yaklaşık otuz mil mesafede olan geçmişi Asurlulara kadar uzanan fakat Pers ve Romalılar arasında yaşanan mücadeleler esnasında önemli ölçüde tahrip olmuş, şimdi ise kaymakamlık konağı olan antik yapı dışında ufalanan çok sayıda kerpiç evden başka bir şey bulunmayan, Mardin sancağına bağlı Nisibis'e¹⁴⁸ varır. Nusaybin'den kuzey batıya doğru on beş mil ilerleyen kabile Tur Abdin¹⁴⁹ tepelerinin eteğinde Perslere karşı bir karakol görevi görmek üzere Romalılar tarafından yapılmış bir Roma kalesinin kalıntılarının olduğu bir başka antik kent Dara'ya¹⁵⁰ ulaşırlar. Arkeolojiye meraklı bir batılı olarak buradaki kalıntıları da gezen Lord, yoluna devam ederek kayalık bir tepeden adeta Mezopotamya'yı gözetleyen, Diyarbakır vilayetine bağlı bir sancak merkezi olan (DS 1315: 467) Mardin'e ulaşır. Şehrin girişinde Lordun geleceğini önceden haber almış olan Amerikalı misyoner Mr. Andrews, belediye başkanı Abdülgaffur Bey ve bazı sancak meclisi üyelerinin de aralarında olduğu bir grup tarafından karşılanır (Warkworth 1898: 219-224).

Resim-25: Warkworth'un Objektifinden 1897 Yılında Mardin'den Güneydeki Ovanın Görünümü¹⁵¹.

¹⁴⁶ Warkworth 1898: 210.

¹⁴⁷ Şam'ın 260 km kuzeydoğusunda ve Humus'un 145 km doğusunda kurulmuştur. Tedmur, Tedmür, Tadmur veya Tudmur isimleriyle de bilinir. Eskiçağlardan beri yerleşim merkezi olduğu anlaşılan Tedmür, Mezopotamya'yı Suriye'ye bağlayan tarihi ticaret yolunun önemli duraklarından biriydi. Asur Hükümdarı I. Tiglath-Pileser döneminden (m.ö. 1116-1076) kalma kitabeler, Tedmür'ün o devirde bölgenin belli başlı şehirleri arasında yer aldığını göstermektedir. Muhteşem binaları ve büyük mermer sütunlarıyla bilinen şehrin kuruluşu Hz. Süleyman'a nisbet edilmiş, buna benzer görüşler İslâm kaynaklarında da aktarılmıştır (Ağırakça 2011: 264-265).

¹⁴⁸ Nizip bu dönemde Nisibin adıyla Diyarbakır vilayeti Mardin Sancağına tabi bir kaza merkezi idi (DS 1315: 467)

¹⁴⁹ Midyat ve çevresini içine alan tepelik bir bölgedir. Tur Abdin, Süryani Ortodokslar için önemli bir bölge olup dini ve kültürel merkezleridir.

¹⁵⁰ Günümüzde bu antik kent Dara Mardin'in 30 kilometre güneydoğusunda, Artuklu ilçesine bağlı Oğuz Köyü'nde yer almaktadır.

¹⁵¹ Warkworth 1898: 210.

Lord, kendisini karşılayan kabile ile birlikte doğruca hastalığından dolayı yatmakta olan mutasarrıfı¹⁵² ziyarete gider. Ziyaret sonrası şehirde dinlenmek ve incelemelerde bulunmak üzere mola verir. Lord, birkaç gün boyunca belediye meclisi üyelerinden Abdülkadir Çelebi Bey'in geni balkonuyla güneydeki büyük düzlüklerin mükemmel şekilde görülebildiği taştan yapılmış evinde misafir edilir (Warkworth 1898: 226-228). Lord, misafirliği esnasında yaptığı gözlemlerde şehrin demografik yapısı ve Müslim-gayrimüslim ilişkileri üzerine önemli tespitlerde bulunmuştur. “Mardin nüfusu iç bölgelerdeki diğer her hangi bir şehre göre daha az fanatiktir. Nüfusun yarısını oluşturan Hıristiyanlar Müslüman komşularıyla mükemmel bir uyum içinde yaşıyorlar. Ancak çevre kazalarda şehirdeki akrabalarıyla işbirliği yapabilecek çok sayıda Kürt nüfusun bulunması bu uyumu bozabilecek bir tehdit olarak görülüyor. Bu uyum büyük ölçüde garnizon komutanının alacağı etkili önlemlere bağlıydı. Fakat beş mil doğuda saldırganlarının Deir el Zaferan manastırını yağmalamayı başarmaları bu önlemlerin yeterli olmadığını göstermiştir... Mardin’de Arbaim Kilisesi başta olmak üzere muhtelif kiliseler vardır. Fakat Mardin’de ayakta duran en güzel bina yüksek bir çıkıntının üzerinden şehre bakan, giriş kapısı yüzeye oyulmuş güzel desenlerle birlikte Kur’an ayetleriyle süslü bir camidir¹⁵³” (Warkworth 1898: 227-231). Tarihi eserlere de meraklı olan Lord, şehirde iken bir tane Asur dönemine ait silindirik şekilde bir mühür ve üzerinde çivi yazısı bulunan ördekbaşı şeklinde bir bazalt taşı satın aldıktan sonra Diyarbakır yönünde yoluna devam eder. Mardin’den sonraki iki gün boyunca yağın yağmurlar altında ve çamurlaşmış zeminde güçlüklerle ilerleyen kabile sivri kemerli bir köprü üzerinden Dicle Nehri’ni geçerek ta uzaktan sayısız minareleri ve etrafındaki muazzam surlarıyla görülebilen Diyarbakır’a¹⁵⁴ ulaşır (Warkworth 1898: 231-232). Kafile şehre mezarlık tarafına açılan Mardin Kapısı’ndan girer. Çarşıların arasından geçerek İngiliz konsolosunun evine giderler. Diyarbakır’ı gezen Lord’a göre: “Muhtemelen Diyarbakır’dan başka Dünya’da Roma dönemindeki halini koruyan başka bir kasaba yoktur. Hatta ilk isminin -Kara Amid/Black Amida-bile modern isminin içinde yaşadığı bilinmektedir. Devasa kulelerin yanlarına kazınmış Grekçe, Arapça ve Kufice yazı ve armalardan sonraki dönemlerde yapılan tamiratlarda ustaların surların orijinallikini korumaya çalıştıkları anlaşılmaktadır. Bunlardan bazıları yuvarlak, bazıları kare şeklindedir. Bu büyük kulelerin birisi batı-Karadağ tarafına, ikincisi Muş ve Harput tarafına bakar. Kulelerin sayısı altmış olup İsa’nın öğrencilerine karşılık gelir. Rivayete göre şehri Pers hanedanından Şah Amurath¹⁵⁵ kurmuştur. Fakat nehir tarafındakiler hariç her iki yönde ¼ mil uzunluğundaki surlar İmparator Konstantin dönemine aittir... Harput Kapısı’nın sol tarafındaki surlar boyunca yağmur sularını toplamak için çok sayıda depo yapılmıştır. Uçurumun kenarında hanın penceresinden de görülen nehre cepheli bir medrese vardır. Onun devamında kilometrelerce geniş ve bereketli bir ova uzanır. Güneye doğru uzanan vadi sonbaharda göç eden çulluk kuşlarına muazzam bir örtü sunan dut bahçeleriyle doludur. Aslında şehri gezmek için çok zamanımız olmasına rağmen halkın özellikle Kürt ve Arapların bağnazlığı nedeniyle camilerin içine gezmeyiz mümkün olmadı. Fakat Ulu Camii’nin karşısında yer alan muhteşem Dicle Sarayı’nı görmek için bile Diyarbakır’a gelmeye değer. Bu sarayı ziyarete gittiğimde hemen karşısındaki camiye de gezmek ve insanların Muhammedi hiyerarşi içinde yaptıkları ibadeti kamuoyuna sunmanın iyi bir örnek olacağını düşünerek imamdan toplu ibadet esnasında resim çekmek için izin istedim. Fakat o sadece izleyebileceğimi söyledi. Burada 1895 Kasımında Ermenilerin protesto gösterileriyle başlayan olaylarda Müslümanlarla gayrimüslimler arasında şiddetli çatışmalar yaşanmış, köylere kadar yayılan çatışmalarda bazı gayrimüslim köylere Kürt gruplar tarafından yağmalanmıştır” (Warkworth 1898: 233-238).

Resim-26: Warkworth’un Objektifinden 1897 Yılında Dicle Nehri ve Diyarbakır Surları¹⁵⁶.

Diyarbakır’daki molasını tamamlayan Lord, Urfa’ya gitmek üzere şehirden ayrılır. On saat süren yolculuk yapan kabile, ilk menzil olan Karabahçe’ye¹⁵⁷ ulaşır. Karabahçe’deki mola sonrası devam eden kabile Karaca Dağ’ı

¹⁵² Raif Efendi (BOA.DH.TMIK.M.36/76, BOA.Y.MTV.184/133).

¹⁵³ Ulu Camii (Cami-i Kebir). Bu cami aslında bir kilise iken 639’da Diyarbakır Müslümanlar tarafından fethedildiğinde önce bir bölümü, bir süre sonra da tamamı camiye çevrilmiştir.

¹⁵⁴ Diyarbakır, bu dönemde merkez Diyarbakır, Mardin ve Ergani Madeni sancaklarının bağlı olduğu bir vilayet merkezi idi (DS 1315: 464-467).

¹⁵⁵ Pers hanedanına mensup hükümdarlar arasında bu isimle bir hükümdar bulunamamıştır.

¹⁵⁶ Warkworth 1898: 232.

¹⁵⁷ Günümüzde aynı isimle Şanlıurfa ili Siverek ilçesine bağlı köy.

geçtikten sonra nispeten daha düzgün bir yolda ilerlemeye başlar. Etrafındaki yamaçları bahçeler ve üzüm bağlarıyla kaplı olan ve antik kalesi ile dikkat çeken Siverek'e¹⁵⁸ varır. Kaymakam tarafından konakta misafir edilen lord, ertesi günü Urfa yönüne devam eder. Kafile Diyarbakır'dan ayrıldıktan sonraki dördüncü günü öğleden sonra Nemrud Dağı'nın yüksek sırtlarında uzanan Urfa'ya¹⁵⁹ ulaşır. Kafileden haberdar olan mutasarrıf Dede Paşa'nın gönderdiği bir eskort eşliğinde şehre girerler. Lord, önde gelen bir meclis üyesinin evinde misafir edilir (Warkworth 1898: 238-241). Tarihi Sümerlere kadar uzanan ve ismi Sümerler döneminde Ur olan Urfa, Pers, Büyük İskender ve Roma imparatorlukları başta olmak üzere çok sayıda siyasi teşekkülün egemenliğinde kalmış olarak bu dönemden günümüze bazı izler taşımayı başarmıştır. Lord'un gözlemlerine göre: *"Şehrin batı tarafını çevreleyen surlar evlerin çoğunun üzerine inşa edildiği kuzeydeki çıkıntıda başlar ve dar bir vadiden geçerek güneyde üzerinde kalenin bulunduğu tepenin eteğine kadar uzanır. Derin bir kayaya oyulmuş hendekler onu iki taraftan çevreliyor. Zirvede ise üzerinde Süryanice bir yazıt ve bazı kabartmalar bulunan yere saplanmış halde üç yard yarıçapında iki devasa sütun vardır. Efsaneye göre bu yazıt aşağıda İbrahim Camii yanındaki gölün olduğu yere yakılmış olan ateşe Hz. İbrahim'in nasıl atıldığını, mucize eseri ateşin nasıl suya dönüştüğünü anlatmaktadır... Bu suyun kuzey kıyısında üç kubbeli İbrahim Camii yer almaktadır. Günün her saatinde rengârenk kalabalıkların görüldüğü çarşıları kubbeli çatılarla kapatılmış geniş hanlara açılır. Duvarların dışında Çingenelerin yaşadığı bazı mağaralar bulunmaktadır... Şehrin en büyük camisi tam şehrin merkezinde bulunan ve aslen kiliseden çevrilme Olur Camii'dir"* (Warkworth 1898: 241-243).

Resim-27: 1897'de Şanlı Urfa Balıklı Göl ve İbrahim Camii¹⁶⁰.

Resim-28: 1897'de Urfa Kalesi'nden Şehrin Görünümü¹⁶¹.

Lord Warkworth, daha önce uğradığı pek çok yerde olduğu gibi Urfa'da da Müslümanlarla Ermeniler arasında çatışmaların yaşandığını, 1895 Kasım ve Aralık aylarında gerçekleşen olaylarda yağma ve ölüm vakalarının olduğunu öğrenir. Urfa halkını da reformları kendilerinin işine yaramayan, sadece Ermeniler için özerklik yönündeki adımlar olarak değerlendirip Ermenilere saldırdığı gerekçesiyle fanatik olarak değerlendirir (Warkworth 1898: 247-248). Urfa'dan sonra batıya doğru yoluna devam eden Lord ve beraberindekiler ıssız ve kayalık bir alanda ilerleyerek ilk menzil noktası Çarmelik'e¹⁶² ulaşır ve geceyi burada, yüksek bir tepe üzerine kurulu kervansarayda geçirir. Buradan hareket eden kafile ikinci menzil olarak arkasındaki yamaçları meyve bahçeleri ile kaplı, devasa antik kalesi ile dikkat çeken ve Fırat Nehri kenarında kurulu Birecik'e¹⁶³ ulaşır. Birecik'teki mola sonrası Halep istikametine kara yolu yerine antik Karkamış kasabasının güneyinde yer alan Cerablus'taki¹⁶⁴ höyükleri görmek için Fırat Nehri üzerinden gitmeye karar veren kafile sal ile altı saat yolculuk sonrası Cerablus'un hizasına ulaşır. Kıyıya çıkarak karayolu ile Cerablus'a giderek antik yerleşim alanını ve çevresindeki çok sayıda höyüğü gezen kafile buraya sahip çıkılmaması nedeniyle tarihi değeri olan eserlerin yağmalandığını, çok sayıda değerli kabartmanın Avrupa'ya götürüldüğünü öğrenir (Warkworth 1898: 257-261). Cerablus'tan Halep yönüne atlarla devam eden kafile iki saat sonra Necip Efendi' adında birisinin çiftliğinde geceyi geçirmek üzere mola verir. Sabah soğuk bir havada yola devam eden Lord, üzerinde bir cami yapılmış yüksek bir tepenin eteğinde kurulmuş, arı kovanını andıran çok sayıda küçük kerpiç kulübelerden oluşan küçük bir Arap kasabası olan Bap'a¹⁶⁵ ulaşarak geceyi Kaymakamlık Konağı'nda geçirir. Halep yolundaki son menzilleri olan Bab'taki mola sonrası yola çıkan kafile altı saat sonra Halep'e¹⁶⁶ ulaşır. Burada iki gün kalan ve şehri gezme fırsatı bulan lord, eski binalardan geriye pek bir şey kalmamasından dolayı Halep'in iç mahallelerinde ilgi çekici bir şey bulamaz. Hatta depremler sonucu yıkılan şehir kalesinin kalıntılarında

¹⁵⁸ Günümüzde Şanlı Urfa iline bağlı ilçe merkezi olan Siverek bu dönemde Diyarbakır merkez livasına bağlı bir kaza merkezi idi (DS.1315: 466).

¹⁵⁹ Bu dönemde Urfa Halep vilayetine bağlı bir sancak merkezi olup, merkez kaza yanında Birecik, Rum Kale, Harran ve Suruç kazaları da Urfa sancağına tabi idi (DS 1315: 376).

¹⁶⁰ Warkworth 1898: 242

¹⁶¹ Warkworth 1898: 239

¹⁶² Günümüzde Büyükhan adıyla Şanlıurfa ili Bozova ilçesine bağlı köy.

¹⁶³ Günümüzde aynı isimle Şanlıurfa iline bağlı ilçe merkezidir.

¹⁶⁴ Günümüzde aynı isimle Suriye'nin kuzeyinde yer alan Suriye kasabası.

¹⁶⁵ Günümüzde El-Bab adıyla Suriye'nin kuzeyinde yer alan kasaba.

¹⁶⁶ Halep bu dönemde merkez sancağı yanında Urfa ve Maraş sancaklarının da bağlı olduğu bir vilayet merkezi idi (DS 1315: 372-378).

kışlalar inşa edildiği için geride pek bir şey kalmadığını görür (Warkworth 1898: 261-264). Halep'ten sonra batıya Alexandretta¹⁶⁷ -İskenderun- istikametine doğru bir gün boyunca ilerleyen Lord, Amanos Dağları'nı aşarak Beilan¹⁶⁸ köyü üzerinden İskenderun'a ulaşarak Anadolu seyahatinin sonuna gelir. İskenderun'dan bindiği buharlı gemi ile Mersin-Beyrut-Rodos üzerinden ülkesine döner.

5. SONUÇ

Seyyahın verilerinden hareketle 1897 yılı Anadolu'su için şunlar söylenebilir: Seyyah, Osmanlı Yunan Savaşı'nın devam ettiği bir zaman diliminde seyahatine başlamıştır. Yer yer bu savaş konusunda halkın ilgisine ve hükümetin asker ve malzeme sevkine yönelik aldığı tedbirler, halk üzerindeki olumsuz yansımalarına şahit olmuştur. Devlet görevlilerinin maaşlarının ödenmesinde gecikmeler ve aksamalar yaşanmaktadır. Batıda yüzyılın başında lokomotif, buharlı gemiler hatta otomobiller kullanılmaya başlanmış iken Anadolu'da seyahatler hala at, katır gibi hayvanlar üzerinde ya da atlar, öküzler tarafından çekilen iki, dört tekerlekli arabalar üzerinde gerçekleştirilmektedir. Seyahat esnasında menzil noktalarındaki konaklama tesisleri ya yetersiz ya da bakımsızdır. Ulaşım amacıyla kullanılan yol ve köprüler genelde bozuk, bakımsız ve hayvanlarla bile ulaşımında güçlük çekilmektedir. Yollar güvenli olmayıp, yolcular için soyulma tehlikesi yüksektir. Evler ve yaşam mekânlarının mimarisi bölgelere göre, ya da halkın maddi durumuna göre değişmektedir. Bazıları çok basit, tek katlı hatta hayvanlarla insanların bir arada yaşadığı evler iken bazıları birden fazla katlı, çok odalı ve kısmen daha konforludur.

Merkezi otorite tam olarak taşraya yansımamaktadır. Mülki amirlerin iyi niyetine rağmen bazı memurlar ekonomik sıkıntılara maruz kalırken, bazıları disiplinsiz tavırlar içinde olup görevlerini suiistimal etmektedirler. Geçmişten bize miras kalmış olan tarihi mekânların değeri bilinmemekte, bu mekânlardaki eserler ya yağmalanmakta ya da bilinçsizlikten tahrip edilmektedir. Etnik ve dini azınlıklar arasında emperyalist kışkırtmalar ivme kazanmış, bu kışkırtmaların sonucu olarak Ermeniler ve Nesturilerin ayrılıkçı hareketlerde bulunmaları, yabancı müdahalesini sağlamak için Müslüman ahaliye saldırımları yer yer Müslim-gayrimüslim çatışmalarına dönüşmüştür. Merkezi hükümet, taşrada bu çatışmaları önlemeye çalışsa da tam anlamıyla kontrol altına alamamıştır.

KAYNAKÇA

I- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA) Belgeleri

1. BEO. (Babıâli Evrak Odası): 836/62639, 1745/130838, BEO. (Babıâli Evrak Odası): 1052/78887, DH.MKT. (Dahiliye Nezâreti Mektubi Kalemî):392/72, DH.TMIK.S. (Dahiliye Islahat): 1/39, 9/22, 36/76, DH.ŞFR. (Dahiliye Nezâreti Şifre Kalemî): 227/91, 241/18, 278/101, İ.DH. (İrade, Dahiliye): 1347/50, 1387/26, İ.HUS. (İrade, Hususi): 36/26, İ.TKS. (İrade, Tekâüd Sandığı): 8/18, İ.TAL. (İrade, Taltifat): 130/8, 104/90, Y.EE. (Yıldız Esas Evrakı): 132/38, Y.MTV. (Yıldız Mütenevvi Maruzat): 184/133

II- Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA) Belgeleri

2. 30-18-1-1 (Başbakanlık Kararlar Daire Başkanlığı): 1-18-18)

III- Salnameler

A. Devlet Salnameleri

3. Salname (H.1283), Rıza Efendi Matbaası, İstanbul 1295
4. Salname-i Devlet-i Âliyye-i Osmaniye (H.1315), Âlem Matbaası, İstanbul 1315
5. Salname-i Devlet-i Âliyye-i Osmaniye (R.1333/34), Hilal Matbaası, İstanbul 1334

B. Vilâyet Salnameleri

1. Ankara Vilayeti Salname-i Resmîyesi, (H.1325), Matba'a-i Vilayet, Ankara 1325
2. Musul Vilâyeti Salname-i Resmîyesi, (H.1312), Musul Matbaası, Musul 1312
3. Musul Vilâyeti Salname-i Resmîyesi, (H.1325), Musul Matbaası, Musul 1325
4. Salname-i Vilâyet-i Erzurum, (H.1315), Vilâyet Matbaası, Erzurum 1315

IV- Araştırma Eserler

1. Ağırakça, A. (2011). "Tedmür". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, (XXXX): 264-265, İstanbul.
2. Ali Cevad (1313). *Memalik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lügati*, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul.
3. Ali Saib (1304). *Coğrafya-yı Mufassal Memalik-i Devlet-i Osmaniye*, Matbaa-i Ebuzziya, Konstantiniyye.

¹⁶⁷ Günümüzde Hatay iline bağlı bir ilçe merkezi olan İskenderun bu dönemde yine aynı adla Halep vilayeti merkez livasına bağlı bir kaza merkezi idi (DS 1315: 475).

¹⁶⁸ Günümüzde Belen ismiyle Hatay iline bağlı ilçe merkezi.

4. Akçora, E. (1984). *Van ve Çevresinde Ermeni İsyancıları (1896-1916)*. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul.
5. Albayrak, K. (2007). "Nesturilik". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, (XXXIII): 15-17, İstanbul.
6. Armaoğlu, F. (2013). *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*. Timaş Yayınları: İstanbul.
7. Çerme, T. (2005). Misyonerler: Avrupa Uygarlığının Dünya Geneline Yönelen Taarruzu, Amerikalı Misyonerler ve Nesturiler. *Kebikeç*, (19): 55-64.
8. Dalyan, M. G. (2009). 19. Yüzyılda Nesturiler. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü: Isparta.
9. Eyice, S. (2000). "İshak Paşa Sarayı". Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, (XXII): 542-544, İstanbul.
10. Fidan, A.- Kardaş, N.- Önen, S.- Gökdemir, S.- Erkıran, H.- Koç, H. ve Başbuğ, N. (1996). *M.E.B. Örnekleriyle Türkçe Sözlük*, I,II,III ve IV.Cilt, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
11. Fletcher, J. P. (1850). *Notes From Nineveh And Travel İn Mesopotamia, Assyrie And Syrie*. Lea And Blanchard, Philadelphia.
12. Genç, S.(2021). Amasya İli ve Yakın Çevresinin Tarihi Coğrafyası, *Journal Of Social, Humanities and Administrative Sciences*, (42): 1313-1333.
13. Karaca, A. (2010). "Şakir Paşa". Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, (XXXVIII): 307-308, İstanbul.
14. Karpat, K. (1985). *Ottoman Population (1831-1914)*. Published By University of Wisconsin Press. Ltd., Wisconsin.
15. Kızıtanır, D. (2018). Ermeni Aşot Krallığı ve Bizans İle İlişkileri. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
16. Notes from a Diary in Asiatic Turkey (1899). *Nature*, Volume 59, Issue: 557.
17. Olbrys, M. (2016). Hatra. Güneş tanrısı'nın şehri, *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, Özel Sayı: 64-75.
18. Özmen, M. ve Kuruca, N. (2020). Pontus'ta Mitridat Krallığı. *Social Sciences Studies Journal*, 6(71): 4413-4424).
19. Percy, E. (1901). *Highlands Of Asiatic Turkey*. Edward Arnold Publisher to İndia Office: London.
20. Süme, M. (2008). *XIX. Yüzyılda Orta Anadolu'da Bir Osmanlı Kazası Develi Kazası*. Akademisyen Kitabevi, Ankara.
21. Şemseddin Sami (1306). *Kamusü'l-Âlâm*, (XX). Mihran Matbası, İstanbul.
22. Şemseddin Sami (1316). *Kamusü'l-Âlâm*, (VI). Mihran Matbası, İstanbul.
23. Şemseddin Sami (1307). *Kamusü'l-Âlâm*, (XXX). Mihran Matbası, İstanbul.
24. Tamur, E. D. (2012). 19. Yüzyılın İlk Yarısında Doğu Anadolu Asahel Grant ve Nasturi Misyonu. *Toplumsal Tarih Dergisi*, (226): 56-64.
25. Taner, M. T. ve Sevin, V. (1976). Van Bölgesinde Urartu Araştırmaları (I). *Anadolu Araştırmaları Dergisi*, (4): 274-284.
26. Taşgın, A. (2013). "Yezidiye", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, (XXXXIII): 525-527.
27. Turan, O. (2020). Erzurum'un Yıllık Ticari Hacmine Dair Bir İngiliz Konsolosluk Raporu(18 Mart 1899). *History Studies*, 12(4): 2177-2197.
28. Tuzcu, A. (2013). *İlk Çağlardan Cumhuriyete Seyahatnamelerde Amasya*. Amasya Belediyesi Yayınları, Amasya.
29. Uçman, A. (2013). "Ziya Paşa", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, (XXXXIV): 475-478, İstanbul.
30. Uludağ, S. (1998). "Adi b. Müsafir", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (I): 381, İstanbul.
31. Warkworth (1898). *Notes from a Diary in Asiatic Turkey*. Edward Arnold Publisher to İndia Office: London
32. Yılmaz, Ö. (2013). Osmanlı Şehir Tarihleri Açısından Yabancı Seyahatnamelerin Kaynak Değeri, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 28(2): 587-614.

V-İnternet Kaynakları

<https://stringfixer.com>

*EK*EK-1 Lord Warkwort'un 1897 Yılındaki Anadolu Seyahat Güzergâhı¹⁶⁹

¹⁶⁹ Warkworth 1898: 267